

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav pro klasickou archeologii

Diplomová práce

Bc. Veronika Ženišková

Římské fortifikace v egyptské Západní poušti

Roman fortifications in Western Desert in Egypt

Praha 2021

**Vedoucí práce:
doc. PhDr. Mgr. Jiří Musil, Ph. D**

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze, dne

Jméno a příjmení

Ráda bych poděkovala vedoucímu mé práce doc. PhDr. Mgr. Jiřímu Musilovi, Ph. D nejen za cenné rady ohledně literárních zdrojů, ale také za jeho další doporučení, která mi pomáhala při zpracování mé diplomové práce.

Anotace

Práce se zaměří především na sběr dostupných písemných a archeologických dat o římských fortifikacích a fortifikačních prvcích v oblasti Západní pouště v Egyptě. Data budou uspořádána za pomoci databázového programu, ve kterém budou zaznamenány veškeré dostupné informace o zmiňovaných pouštních fortifikacích datovaných od konce 3. století do počátku 5. století n. l. Díky vytvoření této databáze bude možné porovnání jednotlivých pevností z hlediska stavební technologie, dispozice, polohy a orientace. Potenciál samotné práce je tedy právě ve sběru, porovnání a vyhodnocení dostupných informací. Databáze bude současně propojena s geografickým informačním systémem (GIS), kam bude zanesena nejen přesná poloha jednotlivých fortifikací a dalších fortifikačních prvků v oblasti Západní pouště, ale i mapa karavanních stezek procházejících danou oblastí. V rámci vyhodnocení vzájemných poloh fortifikací a fortifikačních prvků a karavanních stezek bude současně možné interpretovat lokality v kontextu hlavních komunikací procházejících prostorem Západní pouště.

Klíčová slova

Římské fortifikace, římská armáda, Egypt, Západní poušť, oázy, karavanní stezky

Annotation:

The work will focus mainly on the collection of available written and archaeological data on Roman fortifications and other fortification elements in the Western Desert in Egypt. The data will be organized with the help of a database program, in which will be recorded all available information about the desert fortifications dating from the end of the 3rd century to the beginning of the 5th century AD. Thanks to the creation of this database, it will be possible to compare individual fortifications in terms of construction technology, layout, position and orientation. The potential of the work itself is therefore in the collection, comparison, and evaluation of available information. At the same time, the database will be connected to a geographic information system (GIS), which will first record the exact location of individual fortifications and other elements in the Western Desert and secondly a map of caravan routes passing through the area. As part of the evaluation of the mutual positions of fortifications and other fortification elements and caravan routes, it will also be possible to interpret localities in the context of the main roads passing through the area of the Western Desert.

Key words:

Roman fortifications, Roman army, Egypt, Western desert, oases, caravan routes

Obsah

Obsah	6
1. Úvod	8
2. Římský Egypt	13
2.1. Stručný historický přehled	13
2.2. Vojenská přítomnost	16
3. Oázy v Západní poušti a archeologické doklady římské přítomnosti	21
3.1. Síwa	23
3.2. Faráfra	25
3.3. Bahríja	25
3.4. Dáchla	27
3.5. Chárga	29
4. Fortifikace v Západní poušti	32
4.1. Dispozice a technologie stavby	32
4.2. Qasr al-Farafra – Faráfra	35
4.3. Qaret al-Toub – Bahríja	35
4.4. Al-Ríz – Bahríja	36
4.5. Qasr Masúda – Bahríja	36
4.6. Al-Qasr – Dáchla	37
4.7. Al-Dér – Chárga	38
4.8. Qasr Dush – Chárga	39
4.9. Qasr al-Ghueita a Qasr al-Zayyan – Chárga	39
4.10. Qasr al-Geb – Chárga	39
4.11. Qasr al-Sumaria – Chárga	40
4.12. Qasr Tuleib – Chárga	41
4.13. Ajn Umm Dabadíb – Chárga	41
4.14. Qasr al-Labecha – Chárga	42
4.15. Qasr al-Baramoudy a Qasr al-Nessima – Chárga	43
4.16. Strážní věž u Tahuet al-Hawa – Chárga	43
5. Karavanní stezky a propojení oáz v Západní poušti	44
5.1. Cesty z Alexandrie	47
5.2. Velké oázy	48
5.3. Malé oázy	50
5.4. Amonova oáza	52

6. Dopady římské přítomnosti na oázy Západní pouště	53
7. Závěr.....	55
8. Literatura	63
9. Obrazové přílohy	67
10. Mapy.....	82
11. Tabulky.....	86

1. Úvod

Cílem této práce je sumarizování veškerých dostupných informací o římských fortifikacích v oázách Západní pouště a zdokumentování karavanních cest, které vedly mezi jednotlivými oázami a propojovaly je s ostatními částmi Egypta, popřípadě s dalšími lokalitami mimo egyptské území.

Práce má za úkol vytvořit ucelený obraz fortifikačního systému v Západní poušti s doplněním informací o obchodních stezkách, které se k němu vážou. Vytvoření tohoto celkového přehledu fortifikací a karavanních stezek v této lokalitě se pokusí zjistit více informací o jejich vzájemném propojení, funkci a významu fortifikací pro samotné oázy, obchod na jejich území a pohyb na karavanních stezkách, které je propojují. U dokumentace karavanních stezek se rovněž zaměřím na zdokumentování jejich polohy a písemných i archeologických dokladů o jejich používání v době římské.

První otázkou týkající se fortifikací v Západní poušti je i správnost jejich určení. Klasifikování některých struktur jako součástí fortifikačního systému je prozatím nedoložené. Vedou se diskuse o tom, zda tyto prvky byly fortifikační, nebo byly pouze ovlivněné tímto architektonickým stylem, protože i některé další struktury v této lokalitě svou dispozicí a konstrukční metodou připomínají vojenskou architekturu. Je tedy obtížné s jistotou určit, především u méně prozkoumaných a špatně dochovaných struktur, zda tyto konstrukce byly součástí fortifikačního systému. I u některých větších komplexů, původně klasifikovaných jako fortifikace, došlo po následných výzkumech k přehodnocení jejich funkce. Zda byla konstrukce vojenskou stavbou nám mohou pomoci objasnit srovnání jejich dispozic a pozice vzhledem k sídlišti nebo karavanním stezkám a samozřejmě nálezy z archeologických prospekci ve vnitřních prostorech a okolí těchto struktur.

Dalším aspektem, kterým bych se vytvořením tohoto přehledu ráda zabývala, je struktura budování římského limitu v oblasti Západní pouště. Jedná se o systém tvořený z různých architektonických prvků, které jsou od sebe odlišné polohou a velikostí. Je zároveň jasné, že jednotlivé prvky, v závislosti na jejich umístění a dispozici, mohly sloužit k rozdílným účelům. Díky jejich porovnání se pak budu

moci pokusit o určení funkcí jednotlivých fortifikačních prvků a zrekonstruování celkového systému opevnění v oázách Západní pouště.

U karavanních stezek v této oblasti můžeme zkoumat jejich průběh a souvislost s jednotlivými prvky fortifikačního systému, ale také jejich využití v době římské. Je logické, že po příchodu do prostoru Západní pouště byly Římany využívány stejné spojnice, které byly vytvořeny a používány v předchozích obdobích, ale postupem času nám kolem některých spojnic chybí pozůstatky po jejich využití v době římské. Další spojnice naopak pod římskou správou získaly na důležitosti a zaznamenaly značný nárůst provozu.

Díky všem těmto informacím pak můžeme zkoumat změny probíhající v Západní poušti v době přítomnosti římských jednotek. Je zřejmé, že si Římané velice dobře uvědomovali důležitost severoafrických provincií i svébytnost egyptské kultury po jejím tisíciletém vývoji. Cílem tedy dozajista nebylo změnit vše v této starobylé zemi. Potřebovali však zemi ovládnout a využít ji ve svůj prospěch.

Proces romanizace byl rychlejší v městech v údolí Nilu, na pobřeží a také v oblasti Východní pouště. Nedošlo však k přejímání římské kultury ve velké míře. Romanizace probíhala spíše v organizační a správní sféře, kde Římané nastolili jisté změny, a celkově byly spíše pomalým procesem adaptovány římské modely k africkým podmínkám a tradicím (Quinn 2003, 7). Začlenění Egypta do Římské říše poskytlo bezesporu lokálním obyvatelům stimul k rozvíjení a zdokonalování technik. Nabízí se však otázka, jestli se dá v kontextu Západní pouště mluvit o procesu romanizace. Kultury v oázách (především v oáze Síwa) byly svébytné a do určité míry odlišné i od tradiční egyptské kultury ve zbylých částech Egypta. Zároveň jednotky, které byly dislokovány v této oblasti, byly tvořeny z provinciálů a v pozdějších obdobích z vojáků pocházejících ze sousedících oblastí. I architektura v této oblasti se nesla v egyptské tradici, ale přesto můžeme pozorovat inspiraci římskými vlivy a použitím římských stavebních technik. Ale i ty byly upraveny v návaznosti na lokální podmínky a potřeby.

Dostupné zdroje zpracovávají fortifikace většinou v rámci jednotlivých oáz. Jedná se o publikované zprávy z archeologických výzkumů či povrchových sběrů

v jednotlivých lokalitách. Popřípadě porovnání obdobných architektonických struktur v rámci jedné oázy. Prozatím chybí ucelené publikace, které by sumarizovaly veškeré informace o všech částech fortifikačního systému v Západní poušti, jejich vzájemné porovnání a vložení do souvislosti s karavanními stezkami v této oblasti.

V minulosti i současnosti je oblast Západní pouště často opomíjená a daleko méně prozkoumaná než ostatní části Egypta. Což je patrné již u klasických autorů, kteří se daleko více věnovali nilskému údolí, Východní poušti a Západní poušť považovali za podřadnou oblast bez možnosti hustšího osídlení. Dodnes se nejvíce výzkumů v oblasti Egypta soustředí na lokality v oblasti nilského údolí a další zkoumanou lokalitou je Východní poušť.

Zároveň však tyto oázy v době římské zažívaly svůj největší rozkvět, nárůst populace a byly důležitou částí provincie. A to díky pěstování určitých typů plodin, kterým se více dařilo v tomto sušším prostředí (réva, datle, bavlna) a jejich distribuci do nilského údolí. Zároveň zajišťovaly odbyt pro produkty z dalších částí Egypta, protože nebyly plně soběstačné. V neposlední řadě také byly stanicemi na obchodních stezkách vedoucích mimo území Egypta, do Libye a Súdánu, odkud proudilo velké množství luxusního zboží, exotických zvířat a otroků. Informace o této opomíjené oblasti nám mohou pomoci dotvořit celkový obraz Egypta v době římské.

V Západní poušti detekujeme římskou přítomnost ve všech velkých oázách, kterými jsou Síwa, Bahríja, Faráfra, Dáchla a Chárga. Následně pak podél karavanních cest (stanice, studny, fragmenty keramiky), což nám může pomoci při vytváření celkové mapy této oblasti. Informace o římské přítomnosti můžeme získat nejen z literatury a archeologických dokladů, ale také z původních pramenů. K vytrasování obchodních spojnic nám mohou také dopomoci ekonomické a administrativní dokumenty, mapy a itineráře. Z literárních zdrojů jsem využívala převážně publikace z prospekci a výzkumů v jednotlivých oázách, ze kterých jsem použila detailnější informace o jednotlivých strukturách, stavebních technikách a nálezech v prostoru samotných struktur. K vytvoření mapy karavanních stezek nám mohou dopomoci dokumentované nálezy z povrchových sběrů

a archeologických výzkumů z lokalit podél samotných cest. Infrastruktura karavanních cest v době římské sestávala z odpočívadel, studní, konstrukcí pro sběr vody/uskladnění potravin a stanic, které nabízely zdroj pitné vody a místo k odpočinku (Paprocki 2019, 34). Publikované zprávy z prospekci v okolí fortifikací a karavanních stezek jsou proto důležitým zdrojem informací pro zjištění trasy cest a potvrzení, že byly využívány v době římské.

Jak jsem již zmiňovala výše, na rozdíl od starší historie se v římské době můžeme opírat také o písemné prameny, mapy a itineráře. V původních pramenech jsou většinou jen obecné zmínky o cestování pouští a v některých případech popisy jednotlivých lokalit. Mnoho z těchto písemných pramenů bylo napsáno autory, kteří nemuseli nezbytně danou oblast navštívit, ale jejich informace pocházejí ze zpráv cestovatelů nebo ze starších prací, takže na informace v nich zachycené musíme pohlížet s jistou dávkou obezřetnosti, ale mohou nám poskytnout mnoho cenných údajů o přítomnosti římského vojska v této oblasti (Paprocki 2019, 27). Několik autorů, například Hérodotos, Plinius Starší, Strabón a Claudius Ptolemaius, ve svých dílech zmiňuje lokality a karavanní stezky v Západní poušti.

Hérodotos (484-426 př. n. l.) ve svých dějinách zmiňuje nehostinnou říši pusté písečné pouště, která se nalézá jižně od osídleného pobřeží (*Hérodotos: Dějiny II: 31-32*). Také zde popisuje neúspěšnou výpravu Kambýsovy armády do oázy Síwa, při níž bylo údajně celé vojsko ztraceno a již jej nikdy nikdo neviděl. Což může také poukazovat na náročný terén a nevyzpytatelné podmínky prostoru Západní pouště.

Strabón (cca 64 př. n. l. - 24/27 n. l.), který za svého života procestoval mnohá středomořská místa, která již v té době náležela k Římské říši, se ve svém díle *Geografie* také věnuje popisu Egypta v době římské. Kniha XVII je věnována Egyptu, Libyi, Etiopii a obecné charakteristice severoafrického teritoria. Líčí zde jižní hranici Libye jako okraj pravé pouště s extrémními podmínkami. Oázy (*Aauases*) pak přirovnává k ostrovům v moři, které obklopují rozsáhlé pouštní oblasti. Více se věnuje oblasti Východní pouště a lokality v Západní poušti považuje za druhořadé regiony, které nelze využít k většímu osídlení, avšak neupírá

jim jisté výhody (*Strabón: Geografie XVII, kap. 1:5*). V jeho díle můžeme nalézt například popis cesty z Abydu do oázy Chárga (*Strabón: Geografie XVI, kap. 6:1*).

Stejně tak v díle *Historia Naturalis* Plinia Staršího (23-79 n. l.) můžeme nalézt zmínky o několika stezkách v Západní poušti jako například Masrab al-Muhashas, která propojovala Memfidu s oázou Síwa. Věnoval se převážně popisům egyptského terénu a přírody, ale nevyhnul se občasným zmínkám o karavanních stezkách a římské přítomnosti. Bohužel stejně jako Strabón se Západní poušti věnuje okrajově a příkládá větší důležitost oblasti Východní pouště.

V díle *Geógrafické hyfégésis* od Claudia Ptolemaia (100-170 n. l.), ve kterém shrnuje získané poznatky z oborů geografie, kartografie a astronomie, můžeme také nalézt zmínky o několika lokalitách v Západní poušti (Paprocki 2019, 28-29).

V neposlední řadě musím zmínit dokumenty, které jsou velice důležité pro orientaci v prostoru Římské říše. Jedná se o dokumenty *Notitia Dignitatum, Itinerarium Antonini Augusti*. Soubor dokumentů zvaný *Notitia Dignitatum* popisuje strukturu správy a řízení římského impéria během 4. a 5. století n. l. Jde o jeden z nejdůležitějších pramenů pro administrativní a vojenskou organizaci v provinciích (Worp 1992). Spisy byly oficiálními záznamy určenými pro římskou veřejnost a jejich počátek spadá do závěru 4. stol. n. l. (Bury 1920, 131). Obsahují pro nás důležité informace o vojenské správě Egypta, včetně cenných detailů o rozmístění militárních jednotek, vojenských táborů a pevností v provinciích v konkrétně vymezeném období. Můžeme zde nalézt i jednotlivá jména a hodnosti legionářů a vojenských velitelů či jména jednotlivých úředníků. *Itinerarium Antonini Augusti* se datují na počátek 4. století n. l. a jedná se o popis cest v Římské říši spolu s informacemi o jejich délce, umístění vojenských pevností, odpočívadel a studní. Tento zdroj může být velice užitečný ve spojení s předchozími dokumenty a může nám pomoci s určením lokalit a cest v Římské říši (Worp 1991, 292-295). Jako další pomocný geografický zdroj nám také může sloužit *Tabula Peutingeriana*, která se nám dochovala ze 14. století a je kopií původní římské mapy ze 4.-5. stol. n. l.

2. Římský Egypt

2.1. Stručný historický přehled

V této kapitole bych ráda stručně shrnula historický vývoj Egypta v období, kdy spadl pod nadvládu Říma. Pro úplnost začnu ještě před římským obdobím, kdy Egypt již nebyl ve svém rozkvětu, jeho vliv a význam pomalu upadal, ale i přesto tato starobylá civilizace stále fascinovala mnohé národy antického světa. Nadále však také oplývala nerostným bohatstvím a měla značné zemědělské zdroje. Jedním z obdivovatelů egyptské kultury byl také Alexandr Makedonský, který zemi ovládl bez velkých obtíží. V době Alexandrovy nadvlády a posléze za jeho nástupce Ptolemaia II. Eurgeta (246-221 př. n. l.) probíhal v Egyptě rozkvět ekonomiky, vědy i umění a výstavba nových měst. Nejvýznamnějším městem z tohoto období byla Alexandrem vybudovaná Alexandrie v deltě Nilu, která se stala hlavním městem říše a také jejím kulturním centrem. Díky své pozici také zajišťovala Egyptu dobré spojení s významnými hospodářskými centry. Avšak jedním z hlavních důvodů, který přivedl Alexandra do Egypta, nebyla nová výstavba, ale jeho výprava do Amonova orákula v oáze Síwa, které mu roku 331 př. n. l. potvrdilo jeho božský původ jakožto syna Dia a Amona.

Fascinace egyptskou kulturou pak pokračovala dále a později se nevyhnula ani Římanům. Stáli v údivu před starobylou civilizací s vývojem dlouhým několik tisíciletí a se svébytnou kultovní tradicí i zvyky, které byly pro Římany mnohdy těžko pochopitelné. Za jejich zájmem o Egypt však stály především ekonomické a politické důvody (Bárta 2009, 197). Egypt byl schopen vypěstovat velké množství plodin a měl velké zásoby nerostných surovin. Mimo to na přelomu letopočtů byl Egypt jednou z posledních tradičních mocností ve Středomoří, která nebyla ovládána Římem, byť již pouze s malými pozůstatky svého původního významu. I přes upadající význam této velmoci, byl toto důvod pro snahu Říma o jeho ovládnutí a využití těchto bohatých zdrojů.

První pokusy o ovládnutí Egypta učinili Sulla (138-78 př. n. l.) a Crasus (115–53 př. n. l.), avšak jejich tažení nebylo úspěšné. Jejich nástupce Caesar (100–44 př. n. l.) byl v tomto ohledu úspěšnější. Do Egypta jej přivedla občanská válka, kdy po bitvě u Farsálu (48 př. n.l.) poražený Pompeius prchl do Egypta.

Zde byl však zavražděn, jelikož Egypt se obával zatažení do římských sporů. Caesar pokládal za nutnost konečné porážení Pompeiových přívrženců. Ti se jej pokusili izolovat v Alexandrijském paláci, což Caesar vyřešil poměrně riskantním krokem, kterým bylo zapálení flotily kotvící v Alexandrijském přístavu. Naneštěstí tento krok také zapříčinil požár a destrukci části slavné Alexandrijské knihovny. Zároveň se následně angažoval v egyptském následnickém sporu, ve kterém podpořil Kleopatru VII (69-31 př. n. l.), a ta posléze usedla na egyptský trůn. Jejich spojenectví nebylo pouze na politické úrovni a dozajista ho podpořilo i narození jejich syna.

Po Caesarově zavraždění na březnové Idy roku 44 př. n. l. (15. 3. 44 př. n. l.) se Kleopatra pokoušela o samostatnou politiku vůči Římu a uzavřela spojenectví s Markem Antoniem (83-31 př. n. l.). Tato snaha byla ovšem neúspěšná. Vše bylo ukončeno roku 31 př. n. l. námořní bitvou u Actia, kde bylo vojsko vedené Kleopatrou a Markem Antoniem poraženo. Následně ona i Markus Antonius spáchali sebevraždu a Augustus mohl konečně s hrdostí prohlásit, že přivedl Egypt pod římskou nadvládu.

Egypt byl sice politicky oslabený, ale velice důležitou roli hrál jeho ekonomický potenciál, jímž byla ložiska nerostných surovin, stavebního kamene a také patřil k významným dodavatelům obilí pro Římskou říši. Egyptská provincie byla schopná pokrýt zhruba třetinu celkové spotřeby celé Římské říše. Augustus si plně uvědomoval důležitost této provincie, z toho důvodu provincie nepodléhala senátu, ale přímo císaři. Zároveň do Egypta nesměl vstoupit žádný příslušník jezdeckého stavu, nebo senátor, bez vědomí a svolení císaře. Což mělo zabránit cizím pokusům o uchopení moci skrze tuto významnou provincii, jak se již několikrát stalo.

Správní členění Egypta navázalo na ptolemaiovskou tradici a rozčlenilo zemi na kraje, oblasti a obce. Správou Egypta byl pověřen *Praefectus Alexandriae et Aegypti*, příslušník jezdeckého stavu se sídlem a rezidencí v Alexandrii, který byl zodpovědný přímo císaři. Prvním správcem Egypta byl Gaius Cornelius Gallus (69-26 př. n. l.), který roku 29 př. n. l. podnikl vojenské tažení do severní Núbie do oblasti Dodekaschoinos. Núbie zůstala nepodmaněná, nicméně došlo

k posunutí hranice římského vlivu jižně od Hiera Sykaminos (Maharraqua) a v následujících letech byly v Syene (Asuán) trvale usazené tři kohorty, pro obranu a zajištění klidu v této oblasti.

V následujících desetiletích se postavení Egypta příliš neměnilo, stále byl důležitým dodavatelem zemědělských a nerostných surovin. Bližší vztah k Egyptu měl zjevně císař Caligula (37-41 n. l.), kterému možná byla blízká tradice egyptských faraónů, protože se cítil být božskou osobností a oblíbil si zejména Alexandrii, kterou považoval za nejkrásnější město (Bárta 2009, 200).

Následně roku 69 n. l. byl v Alexandrii Vespasián provolán císařem, což stabilizovalo říši a také to přineslo nové období uměleckého rozkvětu Říma, který byl inspirován egyptskou tradicí. Domicián (81-96 n. l.) a Traján (98-117 n. l.) později iniciovali další opravy a úpravy starších chrámových objektů, mimo jiné i v oázách Západní pouště. V době Domiciánovy vlády vzniklo v Římě na Martově poli Iseum Campense s plastikami v egyptizujícím stylu.

Roku 130 n. l. navštívil Egypt císař Hadrián (117-138 n.l.), v jehož doprovodu byl i jeho oblíbenec Antinoos, který zde však za dodnes neobjasněných okolností utonul v Nilu. Císař pro svého oblíbence hluboce truchlil a nechal na jeho počest vystavět město Antinoopolis, nedaleko místa, kde zahynul. Toto město se brzy přidalo k Alexandrii, Naukratis a Ptolemais, nejdůležitějším římským městům s řeckými právy. Hadrián zároveň nechal založit důležitou komunikaci, která spojovala Antinoopolis s Rudým mořem a nesla jméno *Via Hadriana*. Hadrián, stejně jako jeho předchůdci, se nechal inspirovat egyptskými vlivy. To se projevilo zejména v jeho vile v Tivoli, kde vznikl Kanopus a Grotta, na jejichž vzezření jsou patrné egyptizující vlivy a jejich okolí mělo připomínat egyptskou krajinu.

Následující císař, který navštívil Egypt, byl Septimius Severus (193-211 n. l.), který roku 199 n. l. přijel do Egypta s manželkou Julií Domnou a syny Caraccalou a Getou. Doba jeho vlády přinesla rozkvět a prosperitu, ale převážně evropským provinciím, avšak situace v Egyptě byla nepříznivá. Hrozily vzpoury a moc centrální vlády byla podlomená. Což přivedlo Septimia Severa k její reorganizaci a posílení.

Ve třetím století došlo k oslabení centrální římské moci, bylo to období neklidu a bojů o moc, které se nevyhnuly ani Egyptu. Řím ztratil v polovině století Dolní Núbii a potvrzením nestability bylo dozajista také krátké ovládnutí Egypta královnou Zenobií v roce 270 n. l. Sice hned o dva roky později byl Egypt získán zpět císařem Aureliánem (271-275 n. l.), ale i přesto byl fakt, že toto malé království dokázalo uchvátit celou provincii, ukázkou oslabení celkové římské moci v této provincii. Zklidnění vnitřních poměrů přišlo až za vlády Diokleciána (284-305 n. l.), který nastolil zásadní ekonomické a právní reformy, jež se dotkly i Egypta. Znamenalo to zásadní upevnění moci nad provincií a dočasné zklidnění vnitřních poměrů. Na počest císaře byl roku 297 n. l. vztyčen monolitický sloup v alexandrijském Serapeu.

Čtvrté století našeho letopočtu a císařské edikty Konstantina Velikého (306-337 n. l.) přinesly převratné kulturní a náboženské změny. Hlavní změnou bylo uznání křesťanství jakožto státního náboženství. Christianizace pokračovala a v době ediktu císaře Theodosia (379-395 n. l.), vydaného roku 391 n. l., jímž se uzavřely pohanské chrámy, byla již většina obyvatel křesťanská. Za několik let roku 395 n. l. došlo k rozdělení Římské říše na východní a západní, čímž v Egyptě začalo byzantské období. Provincie byla součástí Byzantské říše až do jejího ovládnutí Araby roku 640 n. l.

2.2. Vojenská přítomnost

Období římské nadvlády nad Egyptem znamenalo také přítomnost římských vojenských jednotek na egyptském území, kde také budovaly množství táborů a dalších fortifikačních prvků, které sloužily jako administrativní, ekonomická, správní a vojenská centra. Primární funkce, stejně jak to bylo u vojska v kterékoli provincii, byla posilování autority císaře a reprezentování politické moci v Egyptě (Alston 2003, 37). Aby tuto funkci mohli plnit, museli v první řadě obsadit místa s politickou mocí, kterými byla velká města a hlavně Alexandrie. V těchto centrech pak bylo umístěno větší množství jednotek zajišťujících jejich ochranu a kontrolu. Nejednalo se pouze o ochranu před vnějším nepřítelem, ale ovládnutím důležitých center v Horním a Dolním Egyptě zároveň posádky zajišťovaly klid v provincii

a mohly zabránit menším vnitřním nepokojům dříve, než přerostou ve vážnější problém.

Dalšími prioritními oblastmi byly pohraniční regiony, kde vojáci mohli mít kontrolu nad tím, kdo do země vstupuje a kdo ji opouští. Takovýto dozor často souvisel s obchodní činností, ale jednotky se musely mít na pozoru, pokud zemi začaly ohrožovat okolní nomádské kmeny (Riggs 2012, 71).

Poslední z oblastí, kam se soustředila vojenská přítomnost, byly pouště, kde vojáci museli především zajišťovat obranu před pouštními bandity. Z písemných pramenů se nám dochovaly stížnosti egyptským praefektům na útoky banditů, z čehož je zřejmé, že tyto loupeživé akce nebyly v pouštním prostředí neobvyklé (Alston 2003, 85). Napomáhalo tomu i různorodé a drsné prostředí pouštních oblastí, kterým pouštní stezky procházely. Bandité dobře znali místní prostředí, takže většinou útočili na místech vzdálenějších od center osídlení, a tudíž i od pozic římských jednotek. Bylo téměř nemožné pokrýt ochranou celé délky těchto cest a na některých územích od sebe byly odpočívací zázemí a opevněné prvky opravdu ve velké vzdálenosti. Stejně tak nemůžeme předpokládat, že by vojenské jednotky byly na všech lokalitách přítomny permanentně (Alston 2003, 82), protože obranná funkce nebyla jedinou, kterou vojenské jednotky v těchto oblastech zastávaly. Zastávaly také roli lokální policie v sídlištích, kde dohlížely na klid, pořádek, bezpečný průběh výběru daní, jejich transport a transport ostatního zboží.

Římské jednotky, ať už se jednalo o legie o 6500 mužích, pomocné jednotky pěší (*cohortes*), nebo jízdní (*alae*), které podobně jako v ostatních provinciích zajišťovaly nejen stabilitu římské moci, klid v provincii, dohled nad výběrem daní a transportem surovin, jak jsem uváděla výše, ale také postupně v Egyptě vytvářely fortifikační prvky ve třech liniích. Tyto linie vedly podél západního břehu Nilu s doplňujícími fortifikacemi v oázách Západní pouště, na jihu mezi Triakontaschoinem a Dodekaschoinem¹ a nejlepší limitní systém (zároveň také nejlépe prozkoumaný) ve Východní poušti, který vedl severojižním směrem podél pobřeží. Tyto fortifikační linie byly značně odlišné svou strukturou a technologií

¹ Taktéž nazývána Primis a v dnešní době Qasr Ibrim.

výstavby v návaznosti na rozdílné podmínky a potřeby daných oblastí této provincie. Chráněny byly samozřejmě i cesty spojující vnitrozemí s pobřežím jako například *Via Hadriána* (Bárta 2009, 203).

Důvodem pro vybudování fortifikační sítě ve Východní poušti byla těžba nerostných surovin (zlato, drahokamy, stavební kámen), vytvoření center pro zajištění ochrany obchodních aktivit a bezpečnosti karavanních stezek pro obchod a přepravu. Přístavy na pobřeží Rudého moře spojovaly Egypt s Etiopií, Indií a Arabským poloostrovem, odkud do Říma přicházelo luxusní zboží, takže tyto spojnice měly velký význam pro ekonomiku Římské říše. V Západní poušti byla hlavní starostí římských jednotek kontrola ekonomických zájmů říše², udržení celkového klidu v oblasti, kontrola obchodu a samotného pohybu na pouštních cestách, což mělo zamezit útokům na karavany přepravující zboží. Fortifikace v této oblasti často nebyly pouze vojenskými, administrativními a správními centry oáz, ale sloužily také v některých případech i jako náboženská centra oáz (Boozer 2015, 15).

V pozdějších obdobích vojenskou přítomností Římané čelili především čtenějším útokům nomádských kmenů, které byly častější od poloviny 3. století n. l. Byly vedeny na Horní Egypt nomádskými kmeny Ubijců na západě a Blemmyjců na východě a Nobatejců. Dobové prameny (včetně Plinia) zaznamenaly římské protiakce v letech 249 n. l., 253 n. l., 261 n. l., 265 n. l. a 280 n. l. Tato nepříznivá situace vyvolala snahu o reorganizaci jak limitu, tak i vojenských jednotek. K nejdůležitějším změnám patří reformy za Diokleciánovy vlády, které zapříčinily posunutí oficiální hranice provincie na sever, a tím ztrátu Dolní Núbie, ale také vznik nových oddílů *limitaneů*, které byly sestaveny z příslušníků spřátelených národů. Pro Egypt a severoafrické provincie (Marmarica a Kyrenaika) se předpokládá přítomnost až 65000 těchto vojáků.

Útoky nomádských kmenů však neustávaly ani poté, co císař Dioklecián uzavřel s Nobatejci mír. 4.- 6. století n. l. se tak stalo obdobím úpadku centrální moci, neklidu, nestability, s neustálými útoky hlavně na římská města a fortifikace

² Vojenské jednotky spolupracovaly na výběru daní, zastávaly funkci lokální policie a dohlížely nad přepravou a dodávkami surovin.

v nilském údolí, ale i na oázy v Západní poušti. Nakonec vedlo toto období k postupnému opuštění pozic římských jednotek v Západní poušti. Od druhé poloviny 5. století n. l. zde klesá hustota osídlení a podle nalezených známek usuzujeme, že některé lokality byly do konce 5. století n. l. opuštěny zcela.

Informace o jednotkách dislokovaných na území Egypta nacházíme v dílech Plinia Staršího a Strabóna, který zmiňuje 3 legie, 3 Alae³ a 9 pěších kohort, které byly rozděleny po třech jednotkách do hlavního města Alexandrie, Asuánu, k zajištění obrany hranic a do *chory* (Strabón: Geografie XVII, kap. 1:12, 48). *Chora* je geografický termín známý již v ptolemaiovském období, který znamená „venkov“, tedy označuje vše, co je mimo Alexandrii (Riggs 2012, 4).

Dalším zdrojem o vojenské přítomnosti jsou vojenské záznamy na papýrech, textů tohoto typu se nám dochovalo více než 30 000 (Alston 2003, 8). Poskytují nám cenné informace týkající se římské vojenské administrativy⁴ v provincii, ale i záznamy z každodenního života vojenských příslušníků. Vypovídají o celkové organizaci vojenského života, náboženských praktikách, vzájemných vztazích jednotlivých vojáků mezi sebou i s civilisty. Další dokládají, jakým způsobem vojáci kontaktovali své rodiny, a informují nás o mzdách či cenách zboží v daných oblastech. Všechny tyto informace nám pomáhají vytvořit ucelený obraz socio-ekonomického profilu římských vojáků (Alston 2003, 30).

Celkově byla římská armáda největší samostatnou institucí v zemi a vojenský velitel držel ve svých rukách nejen vojenskou, ale hlavně obrovskou politickou moc (Riggs 2012, 68). Nejsilnější posádka měla Alexandrie, kde sídlila 1 legie a 3 kohorty. Po jedné legii bylo ve starém Babylonu a Koptu (Thébách) a tři kohorty sídlily v Syene (Bárta 2009, 204). V roce 106 n. l. máme také dle zmínek pomocné sbory v Pelusiu, Ostracinae (východně od delty) a v Arsinoe (poblíž Suez), kde jsou i doložené jednotky na hranicích s Nabatejským královstvím (Bárta 2009, 204).

³ *Ala Veterana Gallica, Ala Augusta a Ala Apriana*

⁴ Informace zde uvedené jsou i poměrně podrobné. Uvádí se zde seznamy jmen jednotlivých důstojníků a legionářů.

Další záznamy o římských jednotkách na egyptském území nám poskytuje *Notitia Dignitatum*, která zmiňuje, že *ala II Armeniorum* byla umístěna v oáze Bahrija, *ala I Abasgorum* v oáze Chárga a *ala I Quadorum* v oáze Dáchla. Jedním z nejdůležitějších oddílů v Egyptě byla *legio II Traiana fortis*, v jejímž čele stál *praefectus*⁵ a do Egypta byla situována císařem Traianem. Tato legie byla přeložena do Egypta z Orientu, pravděpodobně kolem roku 119 n. l., kdy se jejím táborem stala Nikopolis u Alexandrie. Jelikož se jedno z hlavních posláních legií týkalo udržení klidu v celém východním Středomoří, byly jejich síly využívány i mimo Egypt. Byly zapojeny do válek proti Židům, při dobývání Arábie a za vlády Alexandra Severa (232-233 n.l.) se účastnily tažení proti Sasánovcům. Za Hardiána již byla *legio II Traiana fortis* v Egyptě jako jediná, ostatní byly přesunuty a Legie XXII byla rozprášena v židovských válkách. Legie zde setrvala nejen do Diokleciánových reforem, jejichž důsledkem byl také vznik provincie *Aegyptus Iovia*⁶, ale její přítomnost je předpokládána ještě na počátku 5. století n. l. (Bárta 2009, 204).

Také jižní hranice Egypta musela být neustále chráněna před vpádem nepřátelských jednotek, stejně jako tomu bylo v severních provinciích, kde vznikl *Limes Romanus*. Struktura limitů se zde ale silně odlišuje díky odlišnosti lokálních podmínek. Jižní hranice říše vedla skrze pusté pouštní oblasti, s náročně překročitelným terénem, kde nebylo možné, ani potřebné⁷, vytvářet kontinuální síť pevností, táborů, věží a cest jako v Evropě. Římané se museli přizpůsobit místním podmínkám (Gojda 2009, 4).

Odhaduje se, že na počátku římské nadvlády bylo situováno na území Egypta 23 000 mužů, ale následný poměrně klidný vývoj zapříčinil, že po roce 23 n. l. klesl počet mužů na 15 000. Posléze došlo k dočasnému zvýšení na 16 500 mužů kolem roku 105 n. l. V půli 3. století n. l. se pak počet ustálil na téměř polovině původního počtu, což bylo 12 000 mužů (Alston 2003, 23-33).

⁵ Který byl příslušníkem jezdeckého stavu.

⁶ Tvořila ji západní část Dolního Egypta.

⁷ Rozlehlé plochy bez vodního zdroje nebo obtížný terén znesnadňují útoky na určité oblasti, případně odradí útočníky předem.

Postavení římských vojáků v Egyptě bylo nadřazené, byli považováni za privilegovanou skupinu, díky čemuž měli vliv i v civilní sféře. Jejich vliv a moc sahali nad hranici běžných státních pracovníků. Po skončení aktivní služby, kterého dosáhli odsloužením 25 let a získáním statutu veterána, se mohli usazovat v městech a vesnicích. Během služby totiž nesměli vlastnit půdu v provincii (Alston 2003, 58). Mohli se také začít věnovat dalším zaměstnáním, protože za dobu působení v armádě vykonával každý voják širokou škálu dalších činností, jakými byly stavby, stavební úpravy a opravy, lov, rybolov, ale i odchyt nebezpečných zvířat pro gladiátorské hry, dohled nad údržbou zavlažovacích kanálů, akvaduktů a řada dalších řemeslných činností. V Západní poušti můžeme nalézt takzvaná veteránské vesnice, které přímo sestávaly z bývalých římských vojáků.

Dá se předpokládat, že množství rekrutů pomocných sborů bylo egyptského původu. Se získáním titulu veterána pak také získali římské občanství, mohli si koupit nebo pronajmout půdu, usadit se a založit rodinu. Tímto způsobem si také dopomohli k získání vyššího statusu v sociální struktuře římského Egypta, která pro původní egyptské obyvatelstvo nebyla příznivá. Ta sestávala v Egyptě ze tří skupin. Nejvyšší společenský status náležel římským občanům. Pod nimi byli obyvatelé největších měst, často řeckého původu, a poslední vrstvou bylo původní egyptské obyvatelstvo (na které spadala největší daňová zátěž) a otroci.

3. Oázy v Západní poušti a archeologické doklady římské přítomnosti

Západně od Nilu se rozkládají rozlehlé duny Abú Minkáru směrem k libyjské hranici a pak oblast Velkého písčného moře. Mezi nimi se od severu na jih nachází několik hlavních oáz (Bahríja, Faráfra, Dáchla, Chárga a Síwa), jejich spojení mezi sebou, s údolím Nilu a pobřežím Středoziemního moře od starověku zajišťují početné pouštní karavanní cesty. Oázy samotné pak byly Římany rozděleny do tří skupin: Amonova oáza Síwa, Malá oáza (*Oasis Minor*), kam se řadila Bahríja a Faráfra. Poslední skupinou byla takzvaná Velká oáza (*Oasis Magna*), kam byly zahrnuty Dáchla a Chárga (Adams 2007, 29).

Již v ptolemaiovském období byla hledána další produkční centra mimo údolí Nilu, pro zvýšení produkce obilí a dalších zemědělských produktů. Ukázalo se ale, že i oblast Západní pouště, která byla sice periferií, může nabídnout široké úrodné

plochy a s pomocí dobrého zavlažovacího systému vyprodukovat velké množství plodin. Ale již v době římské nebylo možné obývat území západně od Nilu, mimo uvedené oázy. Podmínky v nich zlepšují dostupné vodní zdroje a kvalitní úrodná půda, kterou pomáhá udržovat lokální divoká fauna i flóra. Mimo tyto ostrovy v poušti jsou podmínky velice nepříznivé.

Na rozdíl od Východní pouště, kde započalo budování limitu ihned po příchodu římských posádek na egyptské území, sídlil zde větší počet jednotek a probíhala zde výrazná romanizace již od doby Augustovy⁸, v Západní poušti se situace vyvíjela odlišně. Římské posádky se zde také objevují záhy po římském ovládnutí Egypta, ale nedošlo zde ihned k systematické výstavbě limitu tvořeného cestami, signálními věžemi, *hydreumaty* a opevněnými tábory. Římané se více soustředili na výstavbu v oázách, vylepšení systémů zavlažování a zlepšení cestovních podmínek stavbou odpočívadel a studní v blízkosti cest. Pouštní cesty vedly mezi jednotlivými pevnostmi, které vznikaly až v pozdějším období mezi 3. a 5. stoletím n. l. Byly situovány v centrech, nebo na okrajích osídlení. Ve většině případů nebyl stavebním materiálem kámen, ale nepálené cihly. Důvodem zřejmě byly odlišné podmínky a dostupnost stavebních materiálů v této oblasti i kompletně rozdílné postavení oáz v Západní a Východní poušti. Od období Staré říše se obyvatelé oáz v Západní poušti věnovali především zemědělství a produkci potravin, zatímco těžba nerostných surovin zde nehrála tak důležitou roli. Osídlení je soustředěno pouze v depresích, kde se vyskytovaly vodní zdroje a dostatek úrodné půdy.

V době římské zaznamenaly všechny oázy období prosperity, kdy došlo k nárůstu počtu obyvatel, nové výstavbě a zvýšení zemědělské produkce. V pátém století pak opět nastává úpadek, počet obyvatel se snižuje a některá centra v tomto období nejeví známky osídlení⁹. Není jisté, co tento lokální úpadek způsobilo, ale dozajista to bylo zapříčiněno působením více faktorů najednou. Mohlo se jednat o změnu enviromentálních podmínek, bez soustavného udržování zavlažovacího systému zde velkou rychlostí postupuje proces desertifikace, což mohlo zapříčinit

⁸ Což bylo zapříčiněno ložisky nerostných surovin jako stavební kámen, kovové rudy a drahé kameny, které měli pro Řím velký význam z hlediska ekonomického.

⁹ Což můžeme vidět na příkladu Trimithanis v Dáchle – dnešní Ahmeida.

snížení zemědělské produkce, zvýšení útoků na karavany převážející zboží či změna používaných obchodních stezek, což negativně ovlivnilo oázy samotné.

3.1. Síwa

Oáza se nachází pouze 65 kilometrů od současné hranice s Lybií a zhruba 300 kilometrů od pobřeží Středozemního moře, což z ní činí nejseverněji ležící oázu v západní Lybijské poušti. Deprese, ve které se rozkládá, se nachází zhruba 19 metrů pod úrovní moře, což umožňuje hloubení mělkých studní. Hlavní plodiny, které se zde pěstovaly, jako datle, juta a réva, které pak umožňovaly produkci lokálního vína a textilií.

Pod vliv Egypta se dostává již ve 25. a 26. dynastii, ale i přesto si zachovává určitou nezávislost a pravděpodobně před ptolemaiovským a římským obdobím měla silnější kontakty s Lybií než s Egyptem. Trochu izolovaná poloha oázy vůči ostatním egyptským lokalitám Síwě dodávala místní kultuře specifický ráz, odlišující se jak jazykem, tak usazeným berberským etnikem.

Nejdůležitější památkou této oázy je zcela jistě Amonovo orákulum, chrám věštby, jenž byl také starověkým centrem této oázy. Chrám zasvěcený Amonu-Diovi založil faraon Amasis (570–526 př. n. l.) a svatyně se zanedlouho proslavila svými věštbami, což se jí také málem stalo osudným (Bárta 2009, 214). Naštěstí Kambýsova armáda, která ji měla za cíl zničit, v roce 525 n. l. do oázy nikdy nedorazila. O radu zdejšího orákula přišli žádat králové i vojevůdci, například Alexandr Veliký, lýdský král Kroisos, athénský Kimón, spartský vojevůdce Lysandros nebo Hannibal (Hérodotos I, 46; Plútarchos; Kimón 18; Lysandros 25). Chrám byl zbudován na mírném skalnatém návrší a nese zřetelné prvky řecké architektury, zejména obdélným tvarem, ale i dekorací. Dva korintské polosloupky nad vstupem do chrámu jsou nejvýraznějším řeckým prvkem.

Nedaleko Amonova orákula se nám dochovaly pozůstatky dalšího Amonova chrámu v Umm Ubajda, avšak do dnešních dnů přetrval pouze vstupní portál s nepříliš dochovanými reliéfy (Bárta 2009, 214). Dále se nám zde dochovalo mnoho nekropolí z helénistického a římského období. Mezi největší se řadí Gabal Dakrúr a Bila al-Rúm, ve kterých počet hrodek dosahuje ke stovkám, ale bohužel

nejdou dobře zachovány. Nedaleko moderního centra Síwy máme také dochovanou nekropoli Gabal al-Mauta. Hrobky byly v převážné většině vykradené, ale v některých se nám dochovaly pozůstatky výzdoby jako architektonické dekorativní prvky nebo nástěnné malby. Vedle egyptského vlivu se na malbách objevuje také styl helénisticko-římský. Častými náměty jsou Hathor, Osiris a Isis, ale například v hrobce úředníka Si-Amuna můžeme pozorovat jeho vyobrazení z profilu, jehož součástí je bohatý vlnitý účes a plnovous.

Lokální osídlení bylo prozkoumáno například v Abu Shuruf a Ain al-Quarayshat, kde bylo nalezeno mnoho lisů na olivový olej. Olivovníky byly do severní Afriky a zejména Lybie dovezeny v římském období. Byla to jedna z plodin, které se v suchém prostředí oáz dařilo velmi dobře. Představení výroby olivového oleje můžeme připsat migrantům, kteří lokálním obyvatelům pomohli se s procesem seznámit a mohli také zajišťovat export této suroviny (Boozer 2015, 18). Také místní domy z nepálených cihel s velkými dvory spíše poukazují na římský styl než lokální egyptskou tradici, což nám dokazuje inspiraci římskou architekturou a kontakty této oázy s římským středomořím. O přítomnosti římských vojenských jednotek v této oáze prozatím nabyly nalezeny žádné stopy, ale předpokládá se, že vždy oficiálně spadala pod egyptskou kontrolu a následně tedy římskou správu.

Přestože na území Síwy nebyly nalezeny stopy osídlení staršího než ze 13. století, rychlé opuštění moderního města kvůli třídenním dešťům roku 1926, díky kterému se nám dochovaly ruiny celého města, nám naznačuje proces přestavby římských domů z nepálených cihel, což bylo také zkoumáno českou expedicí v Al-Héz (Bárta 2009, 216).

Jihovýchodně od oázy Síwa leží několik dnes už neobydlených menších oáz Nuwamisá, Sitra, Areg a Bahrén. V Aregu a Behrénu můžeme najít výraznější stopy po římském osídlení, nekropole a u břehů slaného jezera byl prozkoumán chrám z nekvalitního místního vápence. Vznikl pravděpodobně ve 4. století př. n. l., ale zachovaly se nám v něm fragmenty keramiky a nápisy, které stavbu, popřípadě její pozdější přestavby, datují do helénisticko-římského období.

3.2. Faráfra

Tato oáza je situována ve střední části Západní pouště (viz mapa 1) a patří k nejméně probádaným a také nejmenším oázám v této oblasti. Její hranice s okolními pouštními planinami je tvořena strmými útesy a má přibližnou rozlohu 10 000 kilometrů čtverečních. Stopy sídlišť nalezené v Ajn Delle a rytinami a kresbami vyzdobená nedaleká jeskyně ve Wádí al-Obajid dokládají dlouhou historii této oázy, na které můžeme sledovat postupný přechod od sezónního osídlování k usedlému životu a kontinuální vývoj až do doby římské.

Z mladšího období je známo několik římských vesnic identifikovaných podle malých pohřebišť, domů z nepálených cihel a studní, jejichž technologie stavby a využívání pramenů je typická pro Římany (Fakhry 2003). Stejně jako v Síwě jsou v poměrně mělké úrovni.

Díky současnému špatnému stavu architektonických pozůstatků i stavu jejich probádání byla na území této oázy klasifikována jako římská pevnost pouze jediná struktura, která je na území Qasr al-Farafra. Je to jediné osídlení, které v této oáze dosáhlo velikosti alespoň malého města. Pevnost také byla v blízkosti vodního zdroje, Ajn Bishay, ze kterého byla voda rozvedena do okolních hájů a zahrad. Hlavní produkcí zde byly datle, olivy, fíky a citrusy.

3.3. Bahríja

Tato oáza, jejíž původní egyptské jméno bylo *Džesdžes*, byla Římany nazývána *Oasis parva* neboli malá oáza. Od sesterské oázy Faráfra ji oddělují dva pouštní celky známé jako Bílá a Černá poušť spolu s Křišťálovým pohořím. Nadmořská výška údolní sníženiny obklopené strmými skalními stěnami, ve které se oáza nalézá, se pohybuje v rozmezí 50-100 metrů nad mořem.

Stejně jako u dalších oáz, ekonomický i populační vrchol zde nastává v době římské. Hospodářský a obchodní rozkvět je zde zřejmý zhruba od 3. století n. l. do konce 5. století n. l. (Bárta 2004, 200). Oáza byla důležitým zemědělským centrem a produkovala hlavně víno, olivový olej, pšenici a ječmen. Díky její velké produkci zde byla důležitá distribuce vody, což Římané řešili výstavbou sítí manavárů a studní, které díky nadmořské výšce bylo nutné dolovat až do hloubky

přes 100 metrů.

Administrativně nejdůležitějším městem bylo Bavítí v centrální části oázy, které spolu se sousedícím al-Qasrem tvořilo centrální osídlení oázy. Obchodní styky tohoto sídliště s dalšími lokalitami severní Afriky a západního Středomoří nám zde dokládají nálezy fragmentů transportních amfor¹⁰ a amforovitých zásobnic. Jako jedna z vojenských památek se nám zde dochoval triumfální oblouk v al-Qasr, který je ale silně poškozen erozí a rozebráním kvůli znovupoužití stavebního materiálu.

Dalším centrem osídlení al-Héz, v jižní části oázy, bylo od 4. století n. l. okolí pevnosti al-Ríz. Je jisté, že zde sídlila římská jednotka, ale po většinou nemáme bohužel zmínky o tom, která to byla. Pouze z roku 213 n. l. se nám dochoval záznam, že do oázy byla poslána *Ala Apriana* jako dohled nad dodávkou obilí pro město Oxyrhynchus, což nám dokládá dochovaný nápis na cihle (Alston 2003, 165; Fakhry 2003, 59). Jinak zde stála posádka dohlížela na odvádění tributu v celé oáze a také kontrolovala obchod s údolím Nilu, ostatními oázami a chránila místní obyvatele před útoky pouštních kmenů (Bárta 2009, 218). Pouze nálezy římské keramiky (African red slip ware, pozdně římská keramika z Kartága, později Tunisu a Alžírsku) nám prokazují rozkvět osídlení v této části oázy ve 4. – 6. stol. n. l. Egyptský archeolog Ahmad Fakhry zde prozkoumal rozsáhlý komplex budov ležící západně od pevnosti. Tento komplex je označován jako palác místodržitele, a to díky své rozloze a komplexnosti. Tvořily ho hospodářské prostory jako cisterny, lisovny oleje a vína, ale také reprezentační místnosti a kaple. Z Fakhryho výzkumu víme, že stěny byly zdobeny nástěnnými malbami a rytinami, ty už dnes ale bohužel nejsou viditelné díky zavátí a poškození pískem (Bárta 2009, 219).

Díky satelitním snímkům této lokality se podařilo odhalit, že celá zástavba byla pravidelně členěná do *insul* rozdělených ulicemi. Na vyvýšených lokalitách severně a západně od města a pevnosti byla odkryta římská nekropole k tomuto osídlení. Většina hrobů je bohužel vykradená. Na severu pak také máme pozůstatky pevnosti Qaret al-Toub na lokalitě Qasr Muharib, ve které se také nalézala malá

¹⁰ Nejčastějšími nalezenými tvary byly *Dressel I*, *Africana II*

vesnice. Její pozůstatky jsou velmi poškozené, ale můžeme vidět pozůstatky pravoúhlých domů z nepálených cihel a pozůstatky po pozemních zavlažovacích kanálech, které jsou pozůstatkem zemědělské aktivity. Qaret al-Toub spolu s pevností al-Ríz a Qasr Masúda dohlížela na pořádek, obchod a transport surovin v této oáze, což dokládá i jejich pozice podél karavanních stezek, které oázou procházejí.

Avšak díky tomu, že hlavní roli zde zastávala produkce vína, olivového oleje, pšenice a ječmene, největší rozlohu a největší význam v době římské mělo bezesporu venkovské osídlení jako vesnice, zahrady, polnosti. Prosperita v době římské byla mimo tuto produkci zároveň podpořena i těžbou železné rudy v severovýchodní části oázy a kamene z okolních vápencových útesů.

Nejvýznamnějším objevem z doby římské jsou takzvané „zlaté mumie“, které byly nalezeny na nekropoli hlavního města římské Bahríje. Dokazují nám důležitost a bohatství oázy v římském období, které bylo, zapříčiněno jak představením nových surovin, tak zvýšením hospodářské produkce v této oáze. Taktéž zde bylo nalezeno množství lisů na olej a víno (Boozer 2015, 18).

3.4. Dáchla

Oáza leží asi 750 kilometrů od dnešní Káhiry. Severovýchodní okraj je ohraničen strmými vápencovými útesy a nejnižší bod deprese se nachází zhruba ve 100 metrech nad mořem. Podobně jako v ostatních oázách i v této vnitřní oáze došlo po příchodu Římanů k hospodářskému rozmachu, nárůstu měst a farem. Římané také podporovali výstavbu zavlažovacích systémů a studní, což vedlo ke zvýšení zemědělské produkce a obchodu.

Na rozdíl od Chárgy se nám zde nedochovalo velké množství fortifikací ani se nám nedochovalo mnoho informací o jednotkách zde sídlících. Jednou výjimkou je záznam z *Notitia Dignitatum* z počátku 4. století n. l., který zmiňuje přítomnost *alae I Quadorum* sestavené z příslušníků germánského kmene Kvádů sídlícího nad středním Dunajem (*Notitia Dignitatum* XXXI, 56; Bárta 2009, 212; Vivian 2002, 55, Willeitner 2003, 71-75). Máme zde zastoupeno civilní osídlení s nekropolemi a chrámy. Taktéž z *Notitia Dignitatum* máme zmínku o římské

pevnosti v blízkosti sídliště Trimithis (Amheida), kde v roce 2001 započal archeologický výzkum. Nálezy z tohoto výzkumu dokládají kontinuální osídlení této oblasti od prehistorického období i římskou fází okupace zhruba od 1. do 4. století n. l. (Bagnall 2004).

Pevnost al-Qasr se nakonec podařilo lokalizovat v hlavním městě oázy (Mothie) a zároveň se jedná o jedinou strukturu v této oáze, kterou můžeme označit za vojenskou pevnost.

Holandská expedice zkoumala římský chrám v Ajn Birbija, který má tradiční uspořádání se vstupním pylonem, peristylem a hypostylem. V nedalekém Ezbét Bešendy byla nalezena řada římských hrobek s antropomorfními sarkofágy, které byly prozkoumány kanadskými archeology. Nejstarší nalezené hrobky spadaly do 1. století n. l. a dodnes se dochovalo šest okrsků čtvercové dispozice. V nejlepším stavu je Ketinova hrobka, datovaná do 2. století n. l., ve které se nám dochovaly výzdobné reliéfy s náměty ve staroegyptské funerální tradici¹¹ (Bárta 2009, 212).

Nejlépe dochovaný chrámový komplex se nalézá v Dér al-Hagaru v západní části oázy. Tento komplex o velikosti 78,5 x 41 metrů byl zasvěcen Amonovi, Mut a Chonsuovi a patří mezi nejzajímavější ukázky stavitelství v Egyptě doby římské. K založení a počátku výstavby došlo pravděpodobně za vlády Nerona a k jeho dokončení za Vespasiána, Tita a Domiciána. Z doby císaře Trajána se nám zachovaly obětní scény zdobící vstupní část hypostylu (Willeitner 2003, 82).

Mimo těchto starších lokalit zde taktéž byla kanadskými archeology prozkoumána lokalita s pozůstatky osídlení ze 4.-6. století n. l. nazvaná Kellis, která se nalézá poblíž Ismant al-Charabu. Toto sídliště patřilo vedle hlavního města Mothis k nejvíce prosperujícím centrům této oázy (Bagnall 2004, 264). Na této poměrně rozsáhlé lokalitě se nám dochovaly, někdy až do výšky 4 metrů, pravouhlé obytné domy a chrámy z nepálených cihel s kombinací dřeva a občasných kamenných prvků a také nekropole, na kterých máme pozůstatky pohřebních kaplí z nepálených cihel a několik pozůstatků chrámů bazilikální dispozice.

¹¹ Typické vyobrazení zemřelého, který stojí před Osiridem s bohyní Hathor po jeho boku.

K nejzajímavějším nálezům patří papyry a dřevěné tabulky s profánními, filozofickými (Isokratovy spisy), ale i manichejskými texty (Bárta 2009, 213).

3.5. Chárga

Římány označována *Oasis magna* (případně *maior*), označována také jako Vnější oáza nebo Jižní oáza, byla v době římské jednou z nejdůležitějších oáz Západní pouště. Leží přibližně 120 kilometrů na východ od oázy Dáchla (viz schéma na obr. 30) a je ze všech oáz Západní pouště nejbliže k hranici dnešního Súdánu. Chárga má severojižní směr a je dlouhá cca 220 kilometrů a široká 15-40 kilometrů, což z ní činí největší obyvatelnou oázu v celé Libyjské poušti o ploše kolem 7 200 kilometrů čtverečních. Hlavní ekonomický příjem této oázy vycházel ze zemědělské produkce datlí, rýže, zeleniny a výroby produktů z palmového listí a lýka.

Největší rozmach této oázy probíhá v 1.-4. století n. l. po příchodu Římanů, kteří navázali na původní osídlení a zachovali stejné centrální město oázy. Stejně tak i sídlo vojenské jednotky, které leželo nedaleko chrámu Hibis. Ten se stal centrem oázy již v době vlády 26. dynastie roku 558 př. n. l. a byl zasvěcený Amonovi, Mut, Chonsuovi a Sutechovi. V jeho druhé střední bráně, podél vstupu do chrámu, se dochovaly nápisy římských praefektů Gnea V. Capita a Tiberia I. Alexandra z roku 49 a 68 n. l. (Bárta 2009, 208). Nedaleko chrámového komplexu byla objevena křesťanská nekropole Bagawát s 263 hrobkami z 2.- 7. století n. l., kde byli pohřbíváni zemřelí obyvatelé města Hibiton. Hrobky byly vyhloubeny ve skalním podloží a nad nimi se dochovaly pohřební kaple z nepálených cihel, v některých se nám dochovaly fresky s výjevem ze Starého zákona¹². Součástí nekropole byla také trojlodní bazilika.

Nad chrámem Hibis se nám dochoval další chrámový komplex postavený v období římské nadvlády, opevněný chrám Nádura, který se datuje do období vlády Hadriána a Antonina Pia. S tímto typem staveb se v Západní poušti setkáváme často, centrální část je tvořena pravidelnou chrámovou dispozicí se vstupním pylonem, nad nímž je dedikační nápis, nádvoří s peristylem a hypostyl.

¹² Například v kapli Exodu a kapli Míru.

Dekorace vždy striktně vychází ze starší egyptské tradice, přestože se v titulatuře setkáváme se jmény římských císařů. Stavitelé, architekti a dekoratéři tedy nepřebírali úzus a styl helenisticko-římský, takže chrámy působí velice archaickým dojmem. K zajímavým římským výzdobným prvkům zde patří reliéfy zdobící boční vstup do *prona* (chrámové předsíně) s frontálním vyobrazením Hérakla s kyjem a lví kůží jakožto tradičními atributy. Nádurský chrám se nám nedochoval v dobrém stavu, ale máme zde stále stojící obvodové zdivo z kvalitně opracovaných vápencových bloků. Chrám je obehnan obvodovým zdivem z nepálených cihel, které se nám dochovalo na jižní a západní straně. Z vnitřní zástavby se nám příliš nedochovalo a pozůstatky, které máme dochované, pravděpodobně pochází ze starší fáze, kdy byl komplex upraven na tureckou pevnost.

V této oáze se nám dochovalo největší množství vojenských staveb s dochovanou architektonickou strukturou, podle nichž je možné rekonstruovat tradiční způsob budování pouštních pevností v oblasti Západní pouště. Jednotlivá vojenská zázemí se od sebe významně lišila dispozicemi v návaznosti na jejich polohu. Pevnosti byly budovány v severní části deprese a podél obchodních komunikací, zejména jižně vedoucí Darb al-Arbaín.

Kolem většiny fortifikací se postupně vytvořilo civilní osídlení, v jehož blízkosti se začaly tvořit nekropole. Ve většině případů se jedná o skalní hrobky, které ale byly bohužel vykradeny. Stále ale můžeme získat cenné informace z nalezené římské keramiky, která pro vykradače hrobů neměla žádnou hodnotu.

Dvě malé fortifikace Qasr al-Geb a al-Sumaria, které vznikly v severní části deprese a jsou od sebe vzdálené zhruba 2 kilometry, měly dozajista funkci monitorování obchodu a pohybu po pouštních stezkách mezi oázou a údolím Nilu. V jejich blízkosti lze identifikovat sídliště, které se nám téměř nedochovalo, a hlavní informace o něm máme z nálezů keramických fragmentů v prostoru, na kterém se nacházelo.

K důležitým pevnostním/chrámovým stavbám se zde řadí Qasr al-Ghueita, který se nachází jižně od Hibis na mírném návrší. Centrem komplexu byl taktéž chrám, tento však byl pravděpodobně postaven již v době perské. V zadní místnosti chrámu se podařilo objevit kartuši Dareia I. (Bárta 2009, 210). Chrám byl postaven

z kvalitně opracovaných vápencových bloků a zasvěcený Amonovi, Mut a Chonsuovi. Dochovalo se nám několik sloupů s kompozitními hlavicemi s bohatou reliéfní výzdobou. V době římské vznikla kolem chrámu řada místností a posléze byl celý komplex obehnan zdi z nepálených cihel. Toto sídliště bylo známé již před příchodem Římanů, a to díky produkci hroznového vína.

Další chrámovou/pevnostní památkou této oázy z doby římské je Qasr al-Zayyan, který vznikl roku 140 n. l. v době vlády Antonina Pia. Vstup do chrámu je skrze mohutný pylon s dedikačními nápisy, na nějž navazují tři místnosti, tento chrám byl rovněž zasvěcen Amonovi, Mut a Chonsuovi.

Další pevností dochovanou z doby římské je Qasr Dush (starověká Kýsis), která je na jižní straně oázy při cestě Darb al-Arbain, která zajišťovala obchod s údolím Nilu a Nubií, a v jejím sousedství vzniklo rozlehlé sídliště, chrámový komplex zasvěcený Isidě a Osiridovi a vojenská pevnost. Počátky římské Kýsis sahají do 3. století n. l. a zdá se, že se jednalo o důležitý bod na karavanní cestě. Římané zvětšili základy starší pevnosti a upravili ji do podoby tradiční lokální římské fortifikace. Vzniklá pevnost zde tedy zastávala funkci dohledu nad pohybem na této dopravní spojnici a její ochranu. Chrámový komplex vznikl pravděpodobně za vlády Domiciána a další stavební práce zde pokračovaly za Trajána a Hadriána. Chrám má opět podobnou dispozici, pylon¹³, dvě nádvoří, hypostyl se čtyřmi sloupy s hladkými lotosovými hlavicemi. Na vstupním portálu, pylonech a vstupu do svatyně se nám dochovala jména a vyobrazení císařů (Bárta 2009, 210). V okolí chrámu a pevnosti se našlo velké množství fragmentů keramiky a při výzkumu pevnosti francouzským archeologickým týmem v roce 1989 byl objeven depot obsahující množství předmětů z drahých kovů, mezi nimi i diadém a pektorál z tepaného zlatého plechu s vyobrazením Serapida a Apisových posvátných býků (Bárta 2009, 210). Soubor byl datován do 2. století n. l., avšak do nádoby byl uložen až ve století pátém. Jak bohatství chrámu, tak i velký soubor keramických fragmentů v okolí mohou poukazovat na bohatství obyvatel, kteří sídlili v okolí chrámu a pevnosti v době římské.

¹³ Který byl přistavěn za vlády císaře Hadriána.

Na severním okraji oázy podél cesty Darb al-Dér vzniklo také několik římských opěrných bodů. Podle záznamů z *Notitia Dignitatum* (XXXI, 55) zde v pozdně římské době působila *ala I Abasgorum* (Willeitner 2003, 50). Velmi dobře dochovaný fortifikační komplex je el – Dér, který byl postaven za vlády Diokleciána na konci 3. století n. l., a také na západ od cesty do Asyutu pevnosti Qasr al-Labecha a Ajn Umm Dabadíb. Kolem pevnosti Qasr al-Labecha vzniklo civilní osídlení, jehož obyvatelstvo pohřbívalo zemřelé do skalních hrobek ve vzdálenosti asi 2 km. Ty byly bohužel vykradené, ale v některých se nám dochovaly pozůstatky barevně kolorované panelové výzdoby.

Nedaleko nekropole Ajn Zaaf a vesnice Tenuhet al-Hawa se nám také dochovala římská signální věž, která je prozatím jediným potvrzeným fortifikačním prvkem tohoto typu v Západní poušti.

4. Fortifikace v Západní poušti

4.1. Dispozice a technologie stavby

Celkově můžeme pevnosti rozdělit dle velikosti, která se u fortifikačních prvků odvíjela od jejich pozice a funkce. Máme zde zastoupené velké pevnosti¹⁴, které se nalézaly v centrech oáz, popřípadě v blízkosti pramenů. Tyto velké pevnosti zastávaly funkce administrativních, správních a někdy i náboženských center v dané oblasti. Jednotky v nich umístěné měly na starost udržování pořádku v dané oblasti, dohled nad výběrem daní a kontrolu obchodní činnosti v jejich okolí. Na okrajích oáz, podél karavanních stezek, byl pak systém doplněn o menší pevnosti (*centenária*). Jako například Qasr Masúda v Bahríje – 18 x 18,5 metrů, Qasr al-Labecha v Chárze – 18 x 16 metrů. Tyto malé pevnosti zajišťovaly dohled a obranu obchodních stezek, na kterých byly situovány, a díky jejich dobré viditelnosti z velké dálky mohly také sloužit jako orientační bod pro přicházející karavany a cestovatele.

Základní dispozice pevností jsou podobné, liší se pouze v menších detailech a technickém provedení v závislosti na velikosti a umístění dané stavby. Celková struktura systému opevnění byla dotvořena strážními věžemi, které se nalézají

¹⁴ Například Al-Dér v oáze Chárga – 74 x 75 metrů, Al-Ríz v oáze Bahríja.

na úplných okrajích osídleného prostoru a jsou také velice dobře viditelné z větší dálky, takže mohly sloužit nejen jako strážní bod s dobrou viditelností do širokého okolí, ale taktéž jako navigační bod pro přicházející cestovatele.

Všechny pevnosti i věže jsou situovány na vyvýšeném místě a poblíž pramene nebo jiného vodního zdroje. V jejich okolí pak můžeme nalézt pozůstatky akvaduktů, které rozváděly vodu z blízkého zdroje do jednotlivých sídlišť, která byla v blízkém okolí pevností, což by mohlo naznačit taktéž funkci správy a dohledu nad údržbou infrastruktury pro rozvod vody.

Pevnosti jsou téměř čtvercového půdorysu s jednou vstupní branou, která často směřuje jižním směrem¹⁵, a nárožními věžemi s kruhovým nebo, v jednom případě, čtvercovým půdorysem (viz tabulka 1). Brána pevností byla tvořena ze dvou obloukových řad cihel a překladem, prostor mezi nimi byl vyplněn vodorovnými řadami cihel. U menších pevností nejsou nárožní věže často samostatnými stavebními prvky, mohou to být jen kruhové pilíře, nebo mohou být vytvořeny záhybem obvodových zdí, který pak uvnitř vytváří určité rozšíření prostor, ale ne samostatnou místnost. Síla vnějších zdí se v prvním patře pohybuje u menších pevností v rozmezí 1,10-1,60 metrů a u větších pevností zhruba 4,50 metrů. Zed' se postupně ztenčuje a ve vyšších patrech má sílu kolem 0,5 metru u menších pevností a 3,6 metrů u větších pevností. U některých pevností se nám zdi dochovaly až do výšky 13 metrů a u všech fortifikací máme pozůstatky minimálně jednoho nadzemního patra.

Výška pevností rozhodně měla výrazný vizuální efekt, což umocňovala i jejich pozice na vyvýšeném místě. Patra byla propojena schodišti, která byla vybudována kolem centrálního sloupu a měla množství nik a v jednom případě pevnosti Ajn Umm Dabadíb několik oken po vnější straně.

Vnitřní prostory sestávaly z jednotlivých klenutých místností různých velikostí, které přiléhaly k vnější stěně fortifikace, což ve středu stavby vytvářelo volný prostor. Síla zdí, které tvořily vnitřní struktury, nebývá menší než 50 cm. Zaklenuté místnosti v nadzemních patrech mohly mít malá okna na severní straně,

¹⁵ Ale nemusí to být pravidlem. V některých případech jsou brány orientovány jiným směrem.

nebo měly pod vrcholem klenby umístěny obdélné uzavíratelné otvory, které umožňovaly zachycení studeného severního větru. (Rossi, Ikram, 291) V místnostech a chodbách byly pravidelně umístěné malé niky, které pravděpodobně sloužily k umístění lamp (Rossi, Ikram, 251).

Uprostřed volného prostoru v centrální části fortifikací byla umístěna studna, popřípadě nádrž na vodu¹⁶. Jedinou výjimkou v této základní dispozici je pevnost Ajn Umm Dabadíb, která má pouze dvě nárožní věže kolem hlavní brány a tyto věže jsou obdélné a ne kruhové. Nicméně vnitřní dispozice, síla zdí i technika výstavby je totožná jako u ostatních pevností.

Pevnosti byly zkonstruovány z nepálených cihel. Jejich průměrné dispozice jsou: délka 34-38 centimetrů, šířka 16-18 centimetrů a výška 7-8 centimetrů. Cihly byly vyráběny z lokální hlíny, takže barva se může mírně lišit v závislosti na lokalitě, ale většinou se pohybují ve světle hnědožluté škále. Cihly byly téměř vždy stavěné do vodorovných řad¹⁷. U mnoha pevností můžeme na fasádě zaznamenat použití svislých dilatačních spár, které měly pravděpodobně zabránit pohybu zdiva. Jako pojivo byla využívána hrubší šedá malta, ve které můžeme najít organické příměsi (plevy z obilí) a úlomky keramiky. V několika fortifikacích se nám taktéž dochovaly zbytky jemnější šedé omítky ve vnitřních prostorech.

U některých fortifikací máme zachované dřevěné překlady, nebo i podlahy v případě strážních věží. Také můžeme v několika případech zaznamenat využití kamene. Například v pevnosti Qasr al-Labecha, která je jednou z nejlépe dochovaných fortifikací v oáze Chárga, se nám dochoval kamenný překlad nad vstupní branou a nepravidelné kameny v základech pevnosti. Je pravděpodobné, že kamenné prvky byly používány jen omezeně v prostorech vstupních bran nebo ke konstrukci schodů. Bohužel většina těchto kamenných prvků byla v následujících stoletích odstraněna a znovu využita jako stavební materiál.

¹⁶ v případě Qasr Masúdy v oáze Bahríja zde byla vodní cisterna o velikosti 3,7 x 3,7 metrů a hloubce 3-4 metru, mohla tedy plnit funkci *hydreumata*.

¹⁷ Pouze v pevnosti Tuleib v severní části oázy Chárga můžeme nalézt několik řad cihel ve svislém postavení.

Co se týče tradičního způsobu budování pevností v Západní poušti, můžeme systém rekonstruovat na příkladu skupiny dobře zachovaných struktur v oáze Chárga. Jednotlivá zázemí pro vojáky se od sebe lišila podle funkce, dle velikosti i tvaru. Pevnosti větších rozměrů přiléhaly k sídlištím, nebo do nich byly přímo začleněny. Tím vytvářely ekonomické, správní a militární centra lokálních osídlení. Jiné malé základny stály zcela izolovaně na okrajích oáz na vyvýšených místech. Zde mohly plnit funkce ochrany obchodních stezek, orientačního bodu pro cestovatele a případně i dohled nad zásobováním pitnou vodou. Ve všech případech Římané při výběru strategického místa pro opevnění využívali lokálního nerovného terénu (Salman 2010, 347). Tímto způsobem tak vytvořili ucelený fortifikační systém, který byl schopen účinně plnit všechny potřebné funkce.

4.2. Qasr al-Farafra – Faráfra

Tato struktura byla identifikovaná jako jediná římská pevnost v oáze Faráfra. Je situována na území nazvaném Qasr al-Faráfra, jež jako jediné sídliště této oázy dosáhlo větší velikosti. Pevnost je vystavena na hřebenu jižně od sídliště a karavanní stezky, která z deprese vychází (viz mapa 3).

Původní podoba struktury byla vytvořena z nepálených cihel s občasnými kamennými prvky. Dnešní podoba pevnosti je pozměněna pozdější přestavbou ve středověkém období.

4.3. Qaret al-Toub – Bahríja

Nachází se na lokalitě Qasr Muharib, která sousedí s od něj východně položeným městem Bavíti v oáze Bahríja. Tuto vojenskou základnu datoval Ahmed Fakhry do římského období (Fakhry 2003). Pevnost se nacházela na vyvýšenině poblíž karavanní stezky směřující do oázy Síwa, před níž se rozprostírá otevřený rovný terén, čímž mohla plnit funkci orientačního bodu pro cestovatele, tak jako ostatní malé pevnosti v oázách Západní pouště.

Bohužel se nám dochovaly pouze základy této struktury, pozůstatky stavebního materiálu a keramiky roztroušené po okolí. Ale dokážeme s jistotou říct, že pevnost byla zkonstruována z nepálených cihel, má klasický téměř čtvercový půdorys a bránu umístěnou na východní straně. Bohužel se nám díky tomuto velmi

špatnému stavu nedochovaly téměř žádné informace o jejím vnitřním uspořádání, můžeme pouze doložit, že měla pravoúhlý charakter.

Dispozicí zhruba 60 x 60 metrů i strukturou zdí je velice podobná pevnosti al-Dér (viz obr. 1), kterou popisují v následujícím odstavci 4.7. Neodlišuje se ani technikou stavby, mocností obvodových zdí a použitím nepálených cihel. Jedinou větší odlišností je, že nárožní věže jsou doplněny pouze o 4 polokruhové pilíře, jejichž počet se odvozuje od pozůstatků dvou půlkruhových zesílení u základových zdí v jihozápadním rohu fortifikace.

4.4. Al-Ríz – Bahrija

Tato fortifikace byla od 4. století n. l. vojenským a správním centrem osídlení v jižní části oázy Bahrija¹⁸.

Dochovaly se nám obvodové stěny téměř čtvercového půdorysu a menší velikosti, zhruba kolem 20 metrů. Nejlépe zachovalá je stěna severní (viz obr. 3), která vypovídá o existenci přinejmenším dvou pater této stavby, které byly klasicky přiřazené k vnitřní části obvodových zdí. Vnitřní zástavbu máme doloženou pozůstatky jedné místnosti o dispozici 6 x 6 metrů, které se nám dochovaly u severní stěny pevnosti. Zdi jsou zkonstruované z nepálených cihel.

Bohužel zde neprobíhal žádný systematický archeologický výzkum a pevnost se nachází v poměrně špatném stavu. Podařilo se zde ale nalézt různé druhy římské keramiky, jako například African red slip ware, pozdně římská keramika vyráběná v Kartágu a později v Tunisu a Alžírsku, což nám dokládá rozkvět místního osídlení ve 4.-6. století n. l. (Bárta 2009, 219).

4.5. Qasr Masúda – Bahrija

Jedná se o malé opevnění (*centenarium*), které ale má dobře zachované pozůstatky vnitřního rozložení, a nachází se zhruba pět kilometrů jižně od pevnosti al-Ríz.

Nachází se na skalnatém pahorku a bylo zkonstruováno tradičně z nepálených

¹⁸ Kde se nacházelo tehdejší centrum osídlení el-Héz.

cihel (viz obr. 4). Půdorys je také typicky téměř čtvercový 18 x 18,5 metru a stěny se nám dochovaly do výšky 0,8 metru. Vstup byl situován z jižní strany po vyvýšené rampě. Ve středu pevnosti se nacházela vodní jímka a kolem, podél stěn, bylo rozmístěno 13 místností. V některých se nám dochovaly hliněné podlahy.

Je možné, že tato pevnost plnila funkci *hydreumata*¹⁹, protože se nám v ní dochovala vodní cisterna o velikosti 3,7 x 3,7 metru a hloubce 3-4 metry (Bárta 2009, 220). Tento typ fortifikací byl v době římské hojně stavěn ve zbytku Egypta, severní Africe, ale také ve východním Středomoří. V oblasti Západní pouště prozatím nemáme doloženou žádnou další fortifikaci s cisternou. Vodní zdroje v centrální části dvorů se u ostatních fortifikací omezovaly na sběrnou nádrž, nebo studnu. Její umístění vzhledem k pevnosti al-Ríz nám naznačuje, kudy pravděpodobně vedla římská komunikace. V okolí pevnůstky se nalézalo menší sídliště. V prostoru fortifikace i sídliště byly nalezeny fragmenty keramiky (lokální keramika, amfory), které se dají datovat do rozmezí přelomu 2. a 3. století n. l. - 4. století n. l. Obdobně jako v al-Rízu se zde našly fragmenty keramiky odpovídající otevřeným tvarům African Red Slip Ware.

4.6. Al-Qasr – Dáchla

Tato pevnost byla objevena v roce 2006 a jedná se o jedinou strukturu, kterou můžeme klasifikovat jako fortifikaci v oáze Dáchla. Nalezený koptský ostrakon dokládá, že pevnost byla plně funkční v průběhu 4. a 5. stol. n. l. (Kucera 2005, 213).

Je umístěna na západním okraji oázy, 25 kilometrů severozápadně od Mut, antické Mothis. A je situována na vyvýšenině poblíž průsmyku al-Quasmund, který byl přístupovým bodem obchodní stezky Darb al-Faráfra.

Pevnost je zkonstruována z nepálených cihel, se studnou ve středu nádvoří. Mocnost základů dosahuje až 6 metrů. Je ve velmi špatném stavu a zatím u ní neproběhl systematický výzkum, takže z vnitřních místností se nám dochovalo velice málo, a i to málo máme ukryté pod nánosy písku.

¹⁹ Typ pevnosti, která zajišťuje bezpečný zdroj pitné vody.

Velikost, síla stěn a orientace této fortifikace je velice blízká pevnosti al-Dér (viz obr. 1), takže se dá usuzovat, že i vnitřní rozložení mohlo mít podobný styl (Kucera 2005, 310). Dle polohy jednoho nalezeného pozůstatku polokruhového pilíře přiléhajícího k obvodové zdi se dá usuzovat, že nárožní věže byly doplněny o 8 těchto pilířů, stejně jako u pevnosti al-Dér (Rossi, Ikram 2018, 431).

4.7. Al-Dér – Chárga

Pevnost je situována v severní části oázy Chárga, přibližně 20 kilometrů od Hibis. Patří k lépe dochovaným fortifikacím a její konstrukce je datována na konec 3. stol. n. l. díky nálezům keramiky pocházejících ze dvou testovacích sond ve vnitřních prostorech pevnosti (Rossi, Ikram 2018, 430).

Fortifikace má dvě sesterské pevnosti: al-Qasr v oáze Dáchla a Qaret al-Toub v oáze Bahrjá (viz obr. 1). Jejich podobnost je do očí bijící a jejich plány je doslova možné překrýt. Odpovídá síla zdí i dispozice, jediným větším rozdílem je počet věží (Rossi, Ikram 2018, 430).

Je postavena z nepálených cihel a je téměř čtvercového půdorysu 74 x 75 metrů, rozkládá se tedy na celkové ploše 73 metrů čtverečních. Hradby jsou nejlépe dochované na jižní straně, kde dosahují výšky až 15 metrů a jejich mocnost dosahuje 3,6 metrů. Po obvodu jsou stěny doplněny o nárožní kruhové věže o průměru 5,8 metrů, do kterých se vstupovalo ze čtvercových předsíní (máme je dochované u obou jižních nároží pevnosti), a 8 polokruhových pilířů umístěných v pravidelných odstupech po délce stěn. Tyto pilíře mají průměr 5,2 metrů. Brána této pevnosti je umístěna na západní straně a její šířka je 4,4 metru. Nádvoří uvnitř tábora je otevřené a nachází se na něm studna, vnitřní pravoúhlé místnosti byly situovány podél stěn (Bárta 2009, 211).

Pevnost byla využívána za první světové války jako sídlo předsunutých jednotek, takže ve vnitřních prostorech můžeme najít četná grafita se jmény britských vojáků a daty jejich přítomnosti.

4.8. Qasr Dush – Chárga

Dominantou celé oázy a také dobře prozkoumanou lokalitou byla vesnice Kýsis neboli Qasr Dush (Bagnall 2001, 237) (viz obr. 6). Opevněný komplex zahrnuje chrám zasvěcený bohům Isis a Osiridovi a vojenskou pevnost. Tento strategický bod v krajině byl využíván Ptolemaiovci a pravděpodobně na krátkou dobu i Peršany. Římané po příchodu do oázy navázali na předchozí struktury, zvětšili starší základy a přestavěli opevnění v typickém římském stylu.

Proto ho někteří badatelé řadí spíše mezi opevněné chrámy, a ne fortifikace. Do skupiny fortifikací byl zařazen díky nálezům značného množství ostrak se jmény římských vojáků. Struktura má pravidelný půdorys a obvodové stěny z nepálených cihel se nám dochovaly do výšky až 6 metrů. Z hlediska celkové dispozice tohoto komplexu bych tento komplex také spíše klasifikovala jako opevněný chrám. Využití této struktury římskými vojáky je potvrzeno přítomností archeologických nálezů, ale dispozice této struktury a přímé navázání na budovu chrámu neodpovídá primární militární funkci.

4.9. Qasr al-Ghueita a Qasr al-Zayyan – Chárga

Sídliště v Qasr al-Ghueitě (viz obr. 9) bylo známé dlouho před příchodem Římanů díky produkci hroznového vína. Nad sídlištěm se nachází pískovcový pahorek, na jehož vrcholu se nalézala menší pevnost. Struktura je sice silně poničená, ale v některých místech se nám stěny dochovaly až do výšky deseti metrů. Qasr al-Zayyan byla taktéž menší základna nedaleko Qasr al-Ghueity (viz obr. 10).

Špatný stav dochovaných struktur a nedostatečné prozkoumání těchto struktur nám neposkytuje více informací. Dispozičně připomínají spíše soustavu chrámu a pevnosti, stejně jako Kýsis. Nemůžeme tedy s jistotou potvrdit, že se jednalo o fortifikační prvky.

4.10. Qasr al-Geb – Chárga

Jedná se o nejseverněji situovanou pevnost oázy Chárga. Jedná se o malou pevnost (*centenarium*) umístěnou na vrcholu pískovcového kopce, který je jedním

z nejvyšších v této části oázy (viz obr. 11). Díky její pozici je pevnost dobře viditelná z velké vzdálenosti, takže pravděpodobně také sloužila jako orientační bod pro cestovatele (Rossi, Ikram 2018, 48).

Pevnost je čtvercového půdorysu s délkou stěn 15,8 x 16,5 metrů. Nároží byla zakončena kruhovými pilíři, které vytváří malé pseudo-věže o poloměru zhruba metr (Rossi, Ikram 2018, 51). Brána je umístěna na jižní straně (viz obr. 13). Obvodové stěny o přibližné síle 1,8 metrů se dochovaly do výšky tří pater (11,5 metrů) a v jejich vrcholné části jsou dochované pozůstatky ochozu. V přízemním patře se dochovalo šest hustě natěsnaných vnitřních zaklenutých místností kolem východní a západní obvodové stěny. Několik z nich nám zůstalo dochováno i s klenutými stropy. Místnosti vytváří uprostřed pevnosti volnou plochu malého obdélného nádvoří, podobně jako tomu je u ostatních fortifikací. Západně od vstupní brány se nám dochoval koridor a pozůstatky schodiště vedoucí na ochoz. Pevnost je i v současné době díky své poloze viditelná z ohromné vzdálenosti, takže mimo její funkci dohledu nad obchodní stezkou, vedle které je umístěna, velice dobře slouží i jako orientační bod v tomto prostoru.

V blízkosti pevnosti se taktéž nacházel systém rozvodu vody, který nezasoboval pouze tuto pevnost, ale také část osídlení na severu oázy. Jednotka v pevnosti pravděpodobně zodpovídala i za údržbu a dohled nad úpravami tohoto rozvodného systému.

4.11. Qasr al-Sumaria – Chárga

Jedná se o menší pevnost (*centenarium*) v severní části oázy Chárga, která leží zhruba 2,2 kilometrů jižně od pevnosti Qasr al-Geb (viz obr. 14). Tyto malé pevnosti doplňovaly celkový obranný systém mezi většími fortifikacemi. Podobně jako větší pevnosti má téměř čtvercový půdorys s délkou stěn okolo 11,3 metrů²⁰, nárožními kruhovými pilíři o průměru menším než 1 metr a jednu vstupní bránu orientovanou jižním směrem.

Místnosti jsou situovány podél vnitřní strany obvodových zdí, z původních čtyř se nám dochovaly pozůstatky dvou místností stejné velikosti v přízemním patře

²⁰ Díky tomu se nám také dochovalo několik pozůstatků, které nám potvrzují existenci ochozu.

(viz obr. 15). Stejně jako u předchozí pevnosti jsou místnosti hustě natěsnané do vnitřního prostoru a vytvářejí velice úzký obdélníkový dvůr uprostřed pevnosti. Na západní straně jsou viditelné části základů obvodové zdi, které jsou tvořeny z neopracovaných kamenů (Rossi, Ikram 2018, 67). Samotná fortifikace je pak klasicky zkonstruována z nepálených cihel.

4.12. Qasr Tuleib – Chárga

Qasr Tuleib (viz obr. 16) je pevnost, která byla původně v roce 2002 identifikována jako pozůstatek budovy bez bližšího určení, a to díky špatnému stavu, ve kterém se dochovala. Až při pozdějších průzkumech byly nalezeny shodné znaky s dalšími malými fortifikacemi, které se nacházejí v severní části oázy Chárga (Rossi, Ikram 2018, 134). Pevnost má obdélný půdorys 24,3 x 17,8 metru. V dochované části pak můžeme nalézt pozůstatky jedné zaklenuté místnosti (viz obr. 17) v jihozápadním rohu struktury, jež jsou umístěny kolem vnitřní strany obvodových zdí a vytváří tedy prostor pro centrální dvůr.

4.13. Ajn Umm Dabadíb – Chárga

Pevnost vznikla na konci 3. století n. l./počátku 4. století n. l. při prameni a na karavanní stezce Darb Ain Amur, v miniaturní oáze Umm al-Dabadíb, která se nachází na okraji oázy Chárga a je od ní oddělena pohořím Gebel al-Tarif a Gebel al-Teir (Rossi, Ikram 2018, 205). Pevnost je situována poblíž sídliště Umm Dabadíb, které leželo severně od centra této oázy. Je pravděpodobné, že právě velká vzdálenost od hlavní oázy a dislokovaná poloha tohoto osídlení zapříčinila stavební odlišnosti této fortifikace, kterým se budu níže věnovat.

Obvodové zdi pevnosti mají 87,8 x 97,5 metru a pevnost sestávala z pěti nadzemních pater (čtyři plná patra a ochoz na vrcholu). Vnitřní zaklenuté místnosti podél obvodových místností vytvářejí otevřený dvůr s nádrží na vodu v jeho centrální části (Rossi, Ikram 2018, 225). Uvnitř se nám dochovalo sedm zaklenutých místností kolem otevřeného dvora a ve věži umístěné v jihovýchodním rohu máme dochované schodiště, které propojovalo všechna patra této pevnosti.

Stejně jako ostatní pevnosti je i tato postavena z nepálených cihel a má jednu vstupní bránu z jižní strany. Rozdílem oproti ostatním fortifikacím je tvar a počet

nárožních věží, které jsou pouze dvě, na stranách vstupní brány na jižní straně a jejich půdorys je čtvercový. Na rozdíl od dalších pevností, například Qasr al-Labecha, jsou nárožní věže úplné a samostatné architektonické prvky, ve kterých jsou funkční místnosti a průchody (viz obr. 20) (Rossi, Ikram 2018, 245).

Dalším rozdílem od ostatních fortifikací v celé Západní poušti (i v samotné oáze Chárga) je skutečnost, že se nejedná o samostatně stojící strukturu. Je zakomponována do shluku dalších budov (obytné domy, chrám), které jsou následně obehnané další hradbou, takže vše dohromady vytváří komplex, v jehož centru stojí samotná fortifikace. Celý komplex je proto označován jako opevněné sídliště, jehož dominantou je centrální pevnost (viz obr. 22) (Rossi, Fiorillo 2018, 375). U některých dalších opevnění také nalézáme další obytné budovy a chrámy, ale nejsou přímo navázané na pevnost, pouze leží v její blízkosti. Poslední odlišností této fortifikace je přítomnost oken v obvodových stěnách, což nebylo u ostatních fortifikačních prvků obvyklé.

Nejsevernější stavbou oázy Umm al-Dabadíb je věž, která je situována poblíž cesty přicházející od pevnosti Qasr al-Labecha. Z věže se nám bohužel dochovalo velice málo (viz obr. 23). Díky špatnému stavu struktury, která je silně pobořená a jeví i známky požáru vnitřních prostor, nemůžeme s jistotou určit její účel. Díky její pozici v blízkosti cesty a akvaduktu se odhaduje, že mohlo jít o strážní věž monitorující pohyb na cestě, nebo budovu sloužící ke skladování zásob potravin, či kontrolní budovu pro zabezpečení rozvodu vody (Rossi, Ikram 2018, 218).

4.14. Qasr al-Labecha – Chárga

Tato pevnost patří k nejlépe zachovaným fortifikacím v oáze Chárga (viz obr. 25), přinejmenším co se týče vnějších zdí. Byla situována v blízkosti karavanní stezky, která Chárgu propojuje s Asyutem. Určení vnitřního uspořádání bylo trochu náročnější, a to díky tomu, že většina vnitřních konstrukcí se zřítily, nebo je zakryta navátým pískem (Rossi, Ikram 2018, 176).

Stěny z nepálených cihel se nám do dnešní doby dochovaly ve výšce až 11,5 metru. Také tato pevnost je téměř čtvercová 18 x 16 metrů a na nárožích

má dochované věže kruhového půdorysu, což bylo typickým prvkem pozdně římské architektury 4.-6. století n. l. (Bárta 2009, 211). Avšak věže u těchto pevností většinou nejsou plně funkční, jedná se spíše o záhyby vnějších zdí, a ne svébytné funkční konstrukční prvky, neobsahují totiž uvnitř samostatné místnosti (Rossi, Ikram 2018, 177). Na plánu můžeme také pozorovat, že severovýchodní a severozápadní nárožní věže jsou téměř totožné, zatímco věže na jižních nárožích mají velice odlišný tvar (viz obr. 26).

Základy stěn této pevnosti jsou obloženy lomovým kamenem, což zvyšuje obranyschopnost a dodává pevnosti monumentalitu a nedobytný vzhled. Pozůstatky vnitřních místností se nám dochovaly u severní a jižní stěny do výšky 2. patra a jako u ostatních fortifikací byly situovány podél stěn opevnění, takže uprostřed vytvářely prostor volného dvora. Pevnost má jednu bránu na východní straně. Brána nevedla přímo do otevřeného dvora, jak můžeme vidět u ostatních pevností, ale nalézala se za ní malá zaklenutá vstupní místnost. Dle výšky dochovaných obvodových zdí se dá usuzovat, že pevnost měla ještě jedno nadzemní patro, ale jeho vnitřní místnosti se nám nedochovaly (Rossi, Ikram 2018, 182).

4.15. Qasr al-Baramoudy a Qasr al-Nessima – Chárga

Ráda bych ještě poukázala na pozůstatky těchto dvou struktur, které se nalézají na severozápadním okraji města Chárga (viz mapa. 3) se vzájemnou vzdáleností pouze 3,7 kilometrů. Dle nálezů keramiky se struktury datují na počátek 4. stol. n. l. Jejich rozměry zhruba 20 x 20 metrů odpovídají menším pevnostem (*centenáriím*), i vnitřní struktura zaklenutých místností a hlavní stěny objektů se podobají ostatním fortifikacím (viz obr. 27-29) (Rossi, Ikram 2018, 424). Usuzuje se tedy, že by se mohlo jednat o pevnosti, ale díky špatnému stavu dochovaných struktur není možné bez dalšího podrobného průzkumu s jistotou tuto myšlenku potvrdit.

4.16. Strážní věž u Tahuet al-Hawa – Chárga

Poblíž nekropole Ajn Zaaf a vesnice Tehunet al-Hawa byla objevena římská strážní věž. Zdivo konstruované z nepálených cihel máme dochováno do výšky

11,5 metru. Půdorys je pravouhlý 5 x 7 metrů (Bagnall 2004, 254). Stavba měla několik podlaží oddělených podlahami ze dřeva.

5. Karavanní stezky a propojení oáz v Západní poušti

Pro uvedení do problematiky karavanních stezek nemůžu opomenout obecnou topografii Západní pouště, která dozajista sehrála důležitou roli ve vzniku a podobě těchto spojnic. Západní poušť, na rozdíl od Východní pouště, obsahuje ohromné množství různorodých krajin. Na severu ji ohraničuje pobřeží Středomoří mezi deltou Nilu a městem Salum, které stoupá k Marmarské náhorní plošině. Ta pak následně prudce klesá do Katarské prolákliny, jejíž nejnižší bod byl naměřen v hloubce 134 metrů pod hladinou moře a představuje tak nejnižší místo na egyptském území (Salem 2012). Povrch je pokryt vyschlými slanými jezery a občasnými pozůstatky po slaných mokřinách. V jihozápadní části prolákliny, poblíž hranic Libye, se nachází izolovaná oáza Síwa.

Na opačném konci dna proláklina stoupá k údolí Nilu směrem k Wádí Natrun. Jižně pak proláklina stoupá směrem k Egyptské vápencové plošině, kde mimo vápencových mírně vyvýšených vrcholků převažuje kamenitá poušť (*hamada*). Terén, který je z velké většiny rovný a místy mírně zvlňný, je místy přerušován mělkými pánvemi a depresiemi.

Čtyři hlavní oázy (Bahríja, Dáchla, Faráfra a Chárga) se klenou skrze poušť a ohraničují plošinu ze západu, jihozápadu a jihu. Mnohé cesty vedly přes tuto náhorní plošinu a propojovaly oázy s městy na východě v údolí Nilu. Důležitý, nicméně poměrně úzký, řetězec písečných dun Ghard Abu Muharib se rozléhá přes tuto plošinu počínaje severně od oázy Bahríja až po severní část oázy Chárga, čímž vytváří nesnadnou překážku na cestě z nilského údolí k oázám (Paprocki 2019, 44).

Větší řetězce dun se rozléhají jihozápadně od oáz, kde postupně splývají s Velkým písečným mořem, které ohraničuje západní hranici Egypta. V odlehlé jihozápadní části egyptského prostoru se nachází nevýrazná pláň, která pozvolna stoupá směrem k náhorní plošině Gilf Kebír a k od něj jihozápadně ležícímu horskému pásmu Gabal Uwejnát, které je na hranci Egypta, Libye a Súdánu.

V obou těchto lokalitách byly objeveny bohaté skalní malby. Jihovýchodně od oázy Chárga se terén zvedá a přechází v pohoří Sinn al-Kaddab, následně opět klesá do nížiny k údolí Nilu.

Tento různorodý terén v oblasti Západní pouště je problematický z hlediska zásobování vodou a z hlediska navigace. Pitná voda se vyskytuje v nížko položených oázách, ale na prostoru náhorních plošin se nachází velice málo studní. Často totiž není možné vyhloubit šachty dostatečně hluboko, aby dosáhly na úroveň spodní vody. Také orientace na těchto rozlehlých pláních je obtížná, a proto cestovatelé museli často spoléhat na značení cest jako například struktury z kamenů, stély, roztroušenou keramiku nebo infrastrukturu v okolí stezky (Paprocki 2019, 45). Cestování skrze tuto oblast bylo z těchto důvodů poměrně náročné, například v porovnání s Východní pouští.

Západní poušť se na většině map Egypta objevuje jako prázdná plocha. Byla však protkána sítí karavanních cest²¹ (viz mapa. 4) a to od období Staré říše a možná i dále (Aravecchia 2018, 2). O hodně detailnější informace o pouštních stezkách máme z Východní pouště, zejména z doby římské, zatímco mnohé monumenty a stezky Západní pouště zůstávají tajemstvím. Přestože Římané kontrolovali oblasti Západní pouště, textové a materiální dokumentace tohoto území zůstává útržkovitá a nekomplexní (Aravecchia 2018, 3). Při rekonstrukci nám může pomoci několik původních pramenů a publikací týkající se povrchových sběrů a archeologických výzkumů struktur a pozůstatků, které ležely podél obchodních stezek.

Ekonomicky prosperující oázy zásobovaly egyptskou provincii, a tedy i celou Římskou říši, širokou škálou zemědělských produktů. V oázách byly produkovány suroviny, jako je réva, olivy, datle a bavlna, po kterých byla poptávka a byly přepravovány do měst v nilském údolí (Adams 2007, 29). Samotné „Ostrovy v poušti“, jak už Strabón nazýval egyptské oázy (Strabón 17.1. 5), byly sice úrodné a obyvatelné, ale nebyly zcela soběstačné a musely tak spoléhat na jisté množství podpory z údolí Nilu, popřípadě od pobřeží Středozemního moře. Mimo tento

²¹ Nej hustější síť se díky příznivosti podmínek a terénu nachází západně od Nilu.

přímý obchod oázy také fungovaly jako obchodní stanice pro karavany s komoditami z jižně (Súdán) a západně ležících oblastí. Jednou z hlavních obchodních komodit z jižních oblastí byli otroci, ale karavany přivážely také velbloudy, slonovinu, rohy nosorožců, pštrosí peří, tamarind, opice, papoušky a další luxusní zboží (Rossi, Ikram 2018, 11). Zároveň stezky zabezpečovaly transport surovin, které byly římskými vojáky vybírány jako daně. A konečně i samotné římské jednotky potřebovaly stezky ke svým přesunům.

Díky důležitosti těchto spojnic patřilo zajištění bezpečných obchodních stezek k největším prioritám ekonomické politiky. Kontrolu nad provincií nebylo možno udržet bez zajištění komunikací. Takže výstavba cest mezi jednotlivými lokalitami provincie a jejich doplňování o příslušnou infrastrukturu mělo velký význam nejen pro podporu obchodních aktivit, ale i pro bezproblémový chod celé provincie, a tím i římského impéria. V době římské nadvlády tedy neprobíhal rozmach pouze v centrech jednotlivých oáz, ale i v narůstajícím počtu obchodních cest, v jejich hojnějším využívání a v péči o okolní infrastrukturu.

Přesto máme, na rozdíl od Východní pouště, k obchodním stezkám v této oblasti daleko méně dokladů a pozůstatků. Předpokládá se, že cesty v Západní poušti byly i v římském období nezpevněné. Hodně cest bylo užíváno kontinuálně po celou dobu historického vývoje až do dnešní doby. Některé ze stezek byly upraveny moderními technikami a zůstávají tak v provozu i dnes. Ty, které se přestaly používat v průběhu antického období a upadly v zapomnění, následně zanikly díky přírodním procesům pouštní oblasti. Je velice obtížné znovu nalézt a identifikovat jejich průběh. U některých se to podařilo díky přítomnosti dochované infrastruktury nebo velkého množství keramických střepů, které je lemují.

K přepravě zboží v oblasti Západní pouště byly nejčastěji využívány velbloudi, a to díky jejich malé spotřebě vody a velké výdrži. Velbloud dromedár byl pro dlouhé přechody pouštní krajinou daleko lépe vybaven, takže po jeho domestikaci byl upřednostňován před ostatními transportními zvířaty (Bagnall 1996, 35). Pouze v případech některých kratších stezek, popřípadě stezek s dobrou infrastrukturou, se využívali osli jako transportní zvířata (Paprocki 2019, 218).

Jak zvířata, tak i lidé nemohli cestovat neomezeně dlouhou dobu bez vodního zdroje. Takže klíčovou součástí byly odpočívadla s vodním zdrojem a studny. Z některých antických zdrojů, například z Antonínských itinerářů, můžeme získat cenné informace o poloze vojenských stanic, studní a odpočívadel na obchodních stezkách. Dozvídáme se, že pokud to bylo možné díky přírodním podmínkám, průměrná vzdálenost mezi jednotlivými stanovišti ve Východní poušti byla 35 kilometrů, a tím pádem se předpokládá, že karavana byla za den průměrně schopna urazit tuto vzdálenost (Sidebotham, Zitterkopf 1995, 42). Přirozeně byla rychlost pohybu taktéž ovlivňována náročností terénu a podmínkami dané oblasti. Terén ve Východní poušti je méně náročný a také zde byla lépe vytvořena infrastruktura v okolí obchodních cest. Je pravděpodobné, že cestování některými oblastmi Západní pouště bylo daleko náročnější a také infrastruktura podél cest nebyla tolik propracovaná, protože v některých částech nebylo možné se přiblížit dostatečně blízko k zásobám podzemní vody. Všechny tyto faktory mohly pohyb cestovatelů po Západní poušti značně zpomalit.

5.1. Cesty z Alexandrie

Alexandrie, jako hlavní město Egypta v době římské, byla cílem minimálně dvou doložených pouštních stezek (viz mapa 4). Marmarská pouštní cesta vedla přes chrámový komplex Taposiris Magna, Cheimo, Antiphrae, Paraetonium a propojovala hlavní město s městem Catabathmus Maior. Cesta, která propojoval Alexandrii s Memfidou, pak vedla přes Schedii, Hermopois Parva, Andropolis, Niciae a Letopolis (Paprocki 2019, 192).

Cesta propojující Alexandrii, Abu Sir a Salum, zvaná také Hlavní Marmarská pobřežní cesta, byla hojně využívána cestovateli a obchodníky, kteří putovali z Libye do Egypta a naopak. Pokračovala směrem na východ, a tím tvořila také hlavní obchodní spojnici s Kyrenaikou. Cesta začínala nedaleko dnešní Alexandrie, vedla západním směrem po pobřeží Středozemního moře a propojovala města Taposiris Magna (Abu sir), Cheimo (al-Bordan), Antiphrae (Marina al-Alamein), Paraetonium (Marsa Matruh), které bylo údajně založeno Alexandrem Velikým na jeho cestě do oázy Síwa (Paprocki 2019, 196), a Catabathmus Maior (Salum).

Několik dalších stezek se oddělovalo od této hlavní cesty a mířilo jižně skrze Marmarskou náhorní plošinu k lokalitám na okraji Katarské prolákliny, nebo severně k dalším menším městům na Středomořském pobřeží. Zmínky o této spojnici můžeme nalézt u Strabóna, Claudia Ptolemaia či na tabule Peuntingerianě (Paprocki 2019, 194).

O cestě propojující Alexandrii s Memfidou nemáme zmínky u žádného z klasických autorů, ale máme ji zaznamenanou na tabule Peuntingerianě. Začínala v Alexandrii, odkud vedla směrem na severovýchod podél pobřeží, následně se stáčela kolem pobřeží jezera Mareotis jihovýchodním směrem, kde procházela městem Schedia (al-Kariun), a dále pokračovala do Hermopolis Parva (Damanhur). Z tohoto bodu pak vedla jižním směrem podél Nilu přes antickou Letopoli (dnešní Ausim) a řadu dalších menších měst až do Memfidy.

5.2. Velké oázy

Velké oázy měly hustší a diversní osídlení. Nacházely se v nich dvě hlavní obchodní centra, Kysis a Hibis, které byly propojeny s velkým množstvím měst v nilském údolí (Adams 2007, 30). Cesty do Velkých oáz vedly z Apollonopolis Magna (Edfu), Latopolis, Asphynis, Hermonthis, Syene, Diospolis, Tentyra, Abydos, Lycopolis, Toeto a Panopolis (viz mapa. 4) (Adams 2007, 30). Existence těchto cest byla nezbytná pro dovoz jídla do oáz, obchod, ale také pro přesun vojenských jednotek, o čemž máme zmínky na papyrech a ostrakách převážně z Kysis. Potřeby vojenských jednotek pak byly dobrým stimulačním prvkem pro obchod v lokalitách a pohyb po obchodních stezkách. Máme například dochovaný papyrus, který je seznamem strážců, kteří zaznamenali svou přítomnost na cestě z Panopolis do oáz (Adams 2007, 30).

Samozřejmostí je, že i jednotlivé Velké oázy a jejich části byly propojeny cestami. Například mezi oázami Chárgou a Dáchlou máme zaznamenané spojení díky dochovanému papyru, který zaznamenává kontakt ženy žijící v sídlišti Mothis v Dáchle s osobou z Kysis v Chárze (Adams 2007, 30).

Jednou z nejdůležitějších spojníc oázy Chárga s nilským údolím byla Darb al-Arbáin, jejíž název se dá přeložit jako „čtyřicetidenní cesta“ nebo „cesta

trvající 40 dní“. Stezka je dlouhá 210 kilometrů, spojuje Asyut a Chárgu. Posléze pokračuje jižním směrem do Súdánu, odkud byli dováženi otroci a luxusní zboží.

Darb al-Dér je stezka vedoucí z Chárgy průsmykem Abu Sighawal do Abydu v nilském údolí. Všechny spojnice Chárgy a nilského údolí vedly skrze jeden ze sedmi průsmyků, které propojovaly nížinu Chárgy s náhorní plošinou na východě. Od severu na jih jsou to Ramia, Yabsa, Refuf, Abu Sighawal, Bulaq, Jaja a Dush (Paprocki 2019, 225). Díky jednoduchosti přechodu této rovné náhorní plošiny zde vznikla rozsáhlá síť karavanních stezek.

Průsmykem Refuf prochází stezky, které míří na severozápad. Jedna z nich propojuje oázu s městem Bompae (dnešní Sohag), zatímco Darb al-Refuf pokračuje severovýchodním směrem a vede do Karnaku. Tyto stezky, stejně jako Darb al-Dér, vychází z oázy v blízkosti pevnosti al-Dér.

Další méně prozkoumané stezky v tomto směru, u kterých nemáme s jistotou potvrzeno, že byly používány v době římské, pak prochází průsmuky Bulaq a Jaja a směřují k jižní části údolí. Prozatím však nebylo jejich okolí systematicky zkoumáno, takže nemáme žádné doklady o provozu na těchto spojnicích z doby římské.

Naopak u Darb al-Dush (vedoucí skrze průsmyk Dush), která vede do Edfu, nám hojně pozůstatky struktur a keramických nádob v její blízkosti dokládají její popularitu v době římské (Paprocki 2019, 226).

Darb al-Tawíl, 266 kilometrů dlouhá cesta, vedoucí z Dáchly do Manfalutu se pravděpodobně používala již od dob Staré říše (Vivian 2000, 115). Z Manfalutu pokračovala dále do blízkého Asyutu. Podél stezky se nám nedochovaly pouze zlomky římské keramiky, ale v lokalitě Halfet al Bir můžeme nalézt i pozdně římská a koptská grafita (Paprocki 2019, 219).

Další známou stezkou je Darb al-Chašabi, která propojuje Dáchlu a Faráfru s Asyutem (Aravecchia 2018, 4). Důležité cesty taktéž propojovaly oázu Dáchla s Gilf Kebírem a Gabal Uwejnátem.

Spojnicí mezi Dáchlou a Gilfem Kebír (Abú Ballás) Římané zjevně nevyužívali, protože podél cesty chybí jakékoli pozůstatky o užívání v tomto období (Bárta 2009, 208).

Mezi velkými oázami navzájem máme s jistotou doložené dvě hlavní spojnice. Darb Ajn Amúr dlouhá 180 kilometrů, která byla mezi pevnostmi Umm Dabadíb a Qasr Labecha. Darb al-Ghubarí, která byla oblíbenou spojnicí mezi těmito oázami, a to díky své délce pouhých 150 kilometrů. Avšak Darb Ajn Amúr měla po své délce více vodních zdrojů. Dle několika badatelů mohla existovat i třetí (severní) stezka propojující tyto oázy, ale prozatím nebyla její existence prokázána (Paprocki 2019, 261).

Severozápadně pak vede Darb al-Faráfra, která je nejkratším přímým propojením mezi velkými a malými oázami. Vede z lokality Al-Qasr v oáze Dáchla do oázy Bahríje (tato část stezky je dlouhá 300 kilometrů) a pak dále pokračuje na sever, kde zajišťuje spojení se Síwou a Fajjúmem. Jižním směrem z oázy Dáchla vede stezka Darb al-Tarfawi, která protíná nehostinnou jihozápadní poušť (Aravecchia 2018, 4).

5.3. Malé oázy

Malé oázy (Bahríja, Farafra) se nachází severně od velkých a jsou situovány blíže k nilskému údolí.

Darb Ajn Della je stezka, která spojuje Faráfru a Bahríju, a západně od Bahríje pak vede stezka Darb Síwa, která prochází dnes již neobydlenou oázou Bahrén a dále pokračuje do Amonovy oázy Síwa. Je pravděpodobné, že i Faráfra byla v době římské propojena karavanní stezkou s odlehlejší Síwou. Stezka vycházela z oázy Faráfra severozápadním směrem, kde se křížila s cestami mířícími do Lybie (Paprocki 2019, 255).

Oáza Bahríja leží severně nad Faráfrou a s ostatními částmi Egypta ji spojují cesty ve čtyřech směrech. Cesty propojující oázu s údolím Nilu mohly vést východním, nebo severovýchodním směrem. Na jih a východ leží oázy Dáchla a Síwa.

Darb al-Rayan je 240 kilometrů dlouhá stezka procházející poměrně náročným terénem kolem severního okraje Ghard Abu Muhariq a spojovala oázu s antickými lokalitami Fajúmské oázy, například na severu ležící Dionýsios (Qasr Qarun) a na jihu ležící Tebtinys (Umm al-Baragat). I přes její náročnost byla stezka v římském období hojně využívána.

Naopak u Darb al-Qahira, která propojovala Bahríju s Gízou, nemáme potvrzeno, jestli byla v době římské používána. Cesta je v současné době moderní silnicí a mnozí badatelé věří, že kopíruje tvar starší stezky, která byla používána i v římském období. Bohužel je velice pravděpodobné, že většina pozůstatků byla poničena stavbou moderní cesty, takže tyto teorie pravděpodobně nebudeme moci nikdy potvrdit (Paprocki 2019, 213).

Zdá se, že nejdůležitější spojnici byla cesta Darb al-Bahnasawi do Oxyrhynchu (Minie, al Bahsana), která je nejkratší spojnici²² s údolím Nilu, zároveň oáza administrativně spadala pod Oxyrhynský nóm, dokonce z několika zdrojů víme o důležitosti této cesty (papyry, a především dopisy z 2. století n. l.). Také skutečnost, že cesta z malé oázy do Oxyrhynchu měla bránu, kterou karavany procházely do města, značí důležitost této spojnice (Adams 2007, 31). Při této pouštní cestě z Bahríje do Minie (starověký Oxyrhynchos) byly na několika místech nalezeny stanice s nálezy z doby římské (především transportní a užitková keramika, jež karavany zanechaly při zastávkách na jejich cestě). Jednalo se však pouze o prostá tábořiště²³, což by naznačovalo, že tato oblast byla poměrně klidná a nebylo zde nutné budovat mohutnější systém limitní obrany. Díky krátké vzdálenosti mohla být cesta vhodná pro přechod karavan oslů, pro které byly delší spojnice příliš náročné (Paprocki 2019, 218).

Z oázy také vedla cesta do Praetonia na pobřeží Středozemního moře, která na druhou stranu pokračovala skrze skupinu malých oáz Areg, Sitru a Bahrein do oázy Síwa. Díky odlehlosti oázy Síwa od ostatních oáz v Západní poušti byla tato stezka jednou z mála spojníc, která ji propojovala alespoň takto nepřímou s údolím Nilu.

²² O délce pouhých 190 kilometrů.

²³ Na rozdíl od Východní pouště, kde stanice mají opevněný charakter *hydreumat*.

Darb Asyut propojovala Faráfru s Asyutem v údolí Nilu. Tato 280 kilometrů dlouhá stezka, byla poměrně hojně využívána. Faráfra je nejsevernější z hlavních oáz (pokud nepočítáme oázu Síwa) a od Nilského údolí ji odděluje rozlehlá nehostinná poušť. Mnohé karavany tedy zvolily jednodušší delší cestu z nilského údolí do Faráfry skrze oázy Bahríja a Dáchla, než aby zvolily přímou cestu, která byla bez přítomnosti vodních zdrojů (Paprocki 2019, 218). I přesto, že přímá cesta byla méně vhodná pro pomalu putující obchodní karavany, její délka ji činila vhodnou pro rychlejší přesuny, například vojenských jednotek.

5.4. Amonova oáza

Amonova oáza Síwa je svou polohou poměrně vzdálená (viz mapa 1), a proto také byly lokální mluva a kultura poměrně odlišné od pobřeží a údolí Nilu. Vztahy s těmito lokalitami byly přinejmenším volnější (Paprocki 2019, 205). Od nilského údolí je oáza oddělena Katarskou proláklinou, takže je jednodušeji dosažitelná z Libye nebo pobřeží Středozemního moře. Přesto ji karavanní stezky propojovaly jak s pobřežím a malými oázami, tak i s městem Memfis v údolí Nilu (viz mapa 4). Je to pochopitelné z hlediska toho, že Síwa i Memphis byly důležitými náboženskými centry a zmínky o jejich propojení máme již za vlády Psammetica I.

Masrab al-Muhashas byla jedinou spojnici oázy Síwa s nilským údolím. Vedla východně, kde se stáčela podél okraje Katarské prolákliny, skrze údolí Natron do města Memfis. Dle dochovaných záznamů bylo možno tuto trasu projet za 12 dní a je možné, že ji využil i Alexandr Veliký při svém návratu z oázy Síwa do nilského údolí (Paprocki 2019, 207).

Hlavní spojnici oázy s pobřežím Středozemního moře byla takzvaná Sultánova cesta, Masrab al-Istabl, která vedla do města Praetorium (dnešní Masra Matruh). Dnes se jedná o zpevněnou cestu, ale stále sleduje původní antickou stezku (Paprocki 2019, 210). Podél cesty bylo prozkoumáno velké množství studní a odpočívadel.

Paralelně s touto cestou vedly alespoň dvě další stezky, které propojovaly tyto dvě lokality. První stezkou byla Masrab Khalda ležící východně od Masrab al-

Istabl, vedoucí do města Garavla a u pobřeží se napojující na Marmarskou pobřežní cestu. Další stezkou na pobřeží byla Masrab Diqnash vedoucí severozápadně z oázy Síwa do města Salum.

Díky své odlehle pozici u hranice Egypta tihla Síwa k obchodním kontaktům s oblastí Lybie a vedly z ní karavanní stezky západním směrem do oáz Jaghub a Girba, přes které pak spojnice pokračovala směrem na Kyrenajku.

6. Dopady římské přítomnosti na oázy Západní pouště

V době římské zaznamenaly oázy Západní pouště populační nárůst díky zlepšení postavení těchto oblastí. Z oáz se stala poměrně bohatá centra díky produkci některých surovin, kterým se zde dařilo lépe než v nilském údolí. Jsou to například olivy, réva, datle, a hlavně nová plodina, bavlna, která se objevuje v římské době a do Egypta se dostala pravděpodobně ze Súdánu nebo z Indie (Booser 2015, 15). Římané mohli být také zainteresováni v těžbě kamence a příležitostně vápence, jehož ložiska se v oázách nacházely. Například v oáze Chárga v okolí pevnosti Qasr al-Labecha máme dochované pozůstatky těžby a zpracování tohoto nerostu (Rossi, Ikram 2018, 192).

Tento rozkvět zapříčinil nárůst migrace do oáz. A to pravděpodobně ze Súdánu, protože migrace Římanů do Egypta byla limitována²⁴. Migrace byla pravděpodobně limitována úmyslně, kvůli strachu římských císařů o snahy o uchopení moci skrze egyptské území.

Dle popisů od antických autorů byli obyvatelé oáz odlišní od klasických Egyptanů, což by také podporovalo teorii o migraci súdánských obyvatel do oáz Západní pouště. S příchodem nových plodin a s ekonomickými a demografickými změnami v oázách se také zvýšil potenciál pro využívání otroků a pravděpodobně i pro obchod s otroky, což bychom také neměli přehlížet, protože tento obchodní artikl zvýšil ruch na obchodních stezkách do oblastí dnešního Súdánu, ze kterého

²⁴ Poměrně malé množství Římanů se přesídlilo do Egypta v porovnání s předchozí migrací Řeků v Ptolemaiovském období.

proudilo velké množství otroků. Otroctví nebylo v říši neobvyklé a nabízelo jistou ekonomickou výhodu daným regionům (Boozer 2015, 16).

V době římské bylo egyptské obyvatelstvo rozděleno do několika skupin. Nejvyšší vrstvu tvořili nepočtení římstí občané, druhou tvořili obyvatelé velkých měst, povětšinou Řekové a Židé. Nejnižší třídu pak tvořili prostí Egypťané. Toto rozdělení určovalo i daňové zatížení, které nejvíce padalo na nejnižší třídu, jejíž postavení se moc nezlepšilo ani po roce 212 n. l., kdy bylo císařským nařízením *constitutio Antoniana* uděleno římské občanství všem obyvatelům Římské říše. Pro prostého Egypťana bylo jednou z možností vstoupit do pomocného sboru římské armády, kde po odsloužení 25 let mohl získat titul veterána, a tím pádem i římské občanství. Byli pak schopni si pronajmout půdu, usadit se a založit rodinu. Synové pak často chtěli následovat kariéru svých otců. I v oblasti Západní pouště pak máme pozůstatky po veteránských vesnicích, které tu vznikaly v době římské.

Podobně jako v ostatních částech říše se města i venkovská sídliště rozvíjela také díky vojenské ochraně (Bárta 2009, 203), která zajišťovala bezpečnost jak pro obchodní karavany, tak pro sídelní centra. Nejúrodnější oblasti, delta a nilské údolí, byly rozděleny do rozlehlých zemědělských držav. Nejúrodnější patřily císaři a nejvýše postaveným společenským vrstvám. Tito bohatí obyvatelé ukazovali své postavení výstavbou luxusních venkovských a městských vil s bohatým vybavením a výzdobou (fresky, mozaiky). K dodnes nejlépe dochovaným patří vily v deltě a podél Nilu, zejména v Alexandrii (Dům ptáků) a Kanopu (Abukir) (Bárta 2009, 203).

Méně významné pozemky obhospodařovali prostí soukromí zemědělci, kteří nesli nejtěžší daňové zatížení.

Co se týká architektury v Západní poušti najdeme zde množství struktur, které jsou postaveny v římském stylu nebo pod vlivem inspirace římskou architekturou. Tato architektura však byla do jisté míry upravena pro podmínky lokálních oblastí, což můžeme pozorovat jak na obytných domech, tak i na vojenských strukturách.

Zároveň, a to především u chrámů, se nám zde udržují tradiční egyptizující prvky, které mohou, ale nemusí být kombinovány s řeckými nebo římskými architektonickými prvky. Celkově zde pak vznikají budovy pod vlivem různých architektonických stylů a jejich vzájemných kombinací. Ty naznačují kontakty a ovlivnění jak z římského prostředí, tak i tendenci opačnou, kde nám pak vznikají stavby v římském stylu, které jsou přizpůsobené lokálnímu prostředí a stylu.

7. Závěr

Jednou z prvních otázek v problematice fortifikací v Západní poušti je, zda všechny zmiňované struktury byly opravdu pevnostmi, jaké máme možnosti v upřesnění této klasifikace a zda existuje v pozdní antice jednotný úzus k výstavbě vojenských architektonických prvků.

V případech podrobněji prozkoumaných, nebo lépe dochovaných, struktur můžeme s jistotou určit jejich militární funkci. U několika hůře dochovaných struktur nemáme bez podrobného průzkumu možnost potvrdit, že se jedná o fortifikace. Také některé obytné budovy a další struktury v oblasti Západní pouště silně připomínají fortifikační prvky (Rossi, Ikram 2018, 433). Je tedy pravděpodobné, že k určení účelu prozatím sporných struktur v oázách západní pouště, kterými jsou Qasr al-Ghueita a Qasr al-Zayyan v oáze Chárga, Qasr al-Baramoudy a Qasr al-Nessima v oáze Chárga, budeme potřebovat další prospekce a dokumentaci. Všechny tyto struktury mají jisté podobnosti s již klasifikovanými fortifikačními prvky, ale také malé odlišnosti (viz tabulka 1). Což ale není neobvyklé ani u s jistotou určených fortifikačních prvků. Díky různorodosti prostoru Západní pouště se Římané při stavbě fortifikačních prvků museli přizpůsobit podmínkám v dané lokalitě. Což nám v tomto souboru fortifikačních prvků vytváří jistou diverzitu. Ale přesto je základní charakteristika a technika u všech částí systému stejná. To pro nás ve výsledku znamená, že bez dalšího podrobného výzkumu vnitřních prostor nebudeme schopni určit jejich vnitřní rozložení, popřípadě získat další informace o jejich určení z materiálů nalezených v jejich prostoru. Z čehož vyplývá, že tyto charakteristiky nemůžeme důkladněji srovnat s již jistě klasifikovanými fortifikacemi a nemůžeme potvrdit tuto teoretickou klasifikaci. I přes nepotvrzené možnosti klasifikace jako fortifikačních

prvků jsem tyto struktury zařadila do své práce, abych upozornila na fakt, že klasifikace těchto struktur není prozatím průkazná. Ve vytvářené databázi i map oblasti Západní pouště jsou tyto struktury prozatím označené symbolem otazníku.

Také v případě lokality Qasr Dush jsem ji porovnávala s dalšími potvrzenými fortifikačními prvky a rozhodla jsem se ji nezačlenit do závěrečné databáze, a to na základě velké odlišnosti této struktury od fortifikačních prvků v této části provincie. Struktura je svým rozložením a organizací bližší komplexům opevněných chrámů než samostatným fortifikacím (viz obr. 7,8). Díky dostatku informací z předchozích archeologických výzkumů a jejich publikování jsem byla schopna strukturu porovnat a vyhodnotit. Tento opevněný komplex byl dozajista využíván vojenskými jednotkami, což nám dokládají četné nálezy ostrak se jmény římských vojáků z jeho prostoru. Ale jeho dispozice naznačují, že šlo spíše o využití jeho výhodné pozice a prostoru, který zde byl již z předchozích období. Nejednalo se tedy o strukturu, která by byla postavená v rámci budování fortifikačního systému s primárním účelem využití vojenskými jednotkami v této oblasti.

Celkově z mých poznatků pro tuto problematiku plyne, že pokud budou dále pokračovat archeologické výzkumy zatím neprozkoumaných objektů, budeme v budoucnu schopni určit (nebo vyloučit) další součásti fortifikačních systémů v Západní poušti. Do té doby se omezujeme pouze na teoretické zařazení těchto struktur, takže je dobré se o nich zmínit, ale zároveň upozornit na tyto nejasnosti.

Problémem v této klasifikaci struktur je dozajista také nedostatek paralel. Vojenská architektura v předchozích obdobích byla standardizovaná a jednotlivé struktury byly stavěny podle určitých norem. U vojenských struktur pozdně římského období nám chybí jakákoliv přesnější klasifikace (Rossi, Ikram 2018, 434). Standardizované plány předchozích období byly nahrazeny širokou škálou architektonických řešení v návaznosti na různá prostředí, ve kterých byla budována. Běžným typem pozdně římských fortifikací byla takzvaná *quadriburgia*: čtvercové, relativně malé (zpravidla kolem 50 metrů) pevnosti, s nárožními a intervalovými věžemi, jednou bránou, vnitřními místnostmi přiléhajícími k obvodové zdi s centrálním dvorem. Příklady pevností tohoto typu můžeme nalézt podél afrických

a předovýchodních hranic (Rossi, Ikram 2018, 434), (Southern, Dixon 2001, 27-28).

Některé fortifikace v Západní poušti (al-Dér, al-Qasr, Qaret al Toub) nejsou z dispozičního hlediska příliš rozdílné, ale technika stavby a vnitřní uspořádání jsou výrazně odlišné. Přirozeně můžeme najít podobnosti v architektuře napříč Předním východem a celou Římskou říší. Zároveň můžeme také najít podobné struktury v jiných časových obdobích, například raně islámské pevnosti u obchodních cest v jižní Mezopotámii jsou těmto fortifikacím velice blízké (Gregory 1996, 186).

V základu by se dalo konstatovat, že na místech s podobnými podmínkami a potřebami byla použita podobná architektonická zpracování nezávisle na období nebo poloze. Je tedy vysoce pravděpodobné, že i v pozdní antice existoval jasný model hraničních fortifikací, ale díky velké rozloze a různorodosti podmínek v jednotlivých oblastech byl tento model adaptován na lokální podmínky a upraven dle lokálních potřeb. I na tomto souboru fortifikací v Západní poušti můžeme pozorovat využití stejných architektonických prvků, které jsou ale různě kombinovány dle lokálních potřeb, takže tyto pevnosti jsou typově podobné, ale přesto mírně odlišné.

Co se týče shrnutí informací o s jistotou klasifikovaných římských fortifikacích v Západní poušti, můžeme odlišit tři základní typy struktur (viz tabulka 1). Velké fortifikace, male fortifikace a fortifikace pro ochranu většího zdroje pitné vody (*hydreumata*), které dispozicí a organizací spadají do skupiny malých fortifikací, a strážní věže.

Všechny výše zmíněné typy byly konstruovány stejnou technikou za využití nepálených cihel a mají téměř čtvercovou dispozici a obdobné vnitřní uspořádání, jež sestávalo ze zaklenutých pravoúhlých vnitřních místností přiléhajících k obvodové stěně, což v centrální části vytvářelo otevřený dvůr, kde byl situována studna, nebo nádrž na vodu.

Je zřejmé, že měly vypadat impozantně a silně opevněné, takže prezentovaly římskou vojenskou přítomnost v dané oblasti. Díky jejich viditelnosti z velké dálky

mohly také sloužit jako orientační body a indikátory přítomnosti vodního zdroje v jejich okolí. Celkově se dá ale o těchto fortifikacích říct, že měly spíše funkci kontrolní²⁵, orientační, ale především měly vzbuzovat respekt a zastrašit případné útočníky.

Ve více publikacích jsem našla tvrzení, že „fortifikace jsou vizuálně výrazné a postavené ve vyšších polohách, ale když se blíže podíváme na tloušťku obvodových zdí, je zřejmé, že při cíleném útoku by moc dobře neobstály“ (Boozer 2015, 16). Pokud se ale podívám na lokální podmínky, potřeby a hrozby, tyto pevnosti sloužily jako zázemí pro vojenské jednotky, měly správní a kontrolní funkci a jejich obranná funkce spočívala v ochraně daných oblastí před útoky banditů a pouštních kmenů. Nedá se tedy očekávat přítomnost jakékoli vojenské techniky. Je i pravděpodobné, že monumentalita těchto struktur odradila některé útočníky od pokusu o útok. Takže pro tyto lokální potřeby se tento typ pevností zdá zcela dostačující a pravděpodobně nebylo potřeba v těchto oblastech budovat žádné mohutnější struktury. O tom svědčí i fakt, že v žádné z prozkoumaných pevností nebyly nalezeny stopy po poničení útokem nebo přestavby poničených částí. Všechny destrukce nastaly až po jejich postupném opuštění na konci pátého století n. l., a to díky přírodním podmínkám a pravděpodobně i spoliací činnosti pozdějších obyvatel oblasti.

Pozice a velikost jednotlivých pevností se s jistotou odvíjela od účelu dané pevnosti. Na příkladu ucelené skupiny fortifikačních prvků v oáze Chárga, kde máme dobře dochované (ale i dobře zdokumentované) velké množství všech prvků fortifikačního systému, můžeme velice dobře rekonstruovat celý fortifikační systém v oáze a funkce jeho jednotlivých součástí.

Velké fortifikace jsou umístěny v centrech osídlení, kde zastávají administrativní, správní, dohledovou a organizační funkci. Jednotky v nich lokalizované mají za úkol udržet pořádek v sídelních centrech (funkce jako policie), zajistit výběr daní (od zemědělců byly vybírány v podobě dodávek obilí) v dané

²⁵ Dohled nad pohybem na okolních karavanních stezkách a kontrola obchodu.

správní oblasti, zajistit jejich přepravu do dalších správních center a kontrolovat obchodní aktivity v centrech samotných.

Na okrajích oáz umístěné menší pevnosti zajišťovaly dohled nad obchodními stezkami, poblíž kterých byly umístěny (viz mapa 4). Sledovaly pohyb z a do oázy. Také měly obrannou funkci v rámci těchto spojnic. V neposlední řadě často dohlížely nad výstavbou, údržbou a opravami vodohospodářského systému v jejich okolí, což nám dokládá poloha těchto struktur v blízkosti vodního zdroje a struktur, které pak vodu dále rozvádí. Udržení produkce zemědělských plodin bylo dozajista důležitou funkcí lokálních posádek. Samotné pevnosti pak díky své velice dobré viditelnosti z dalekého okolí sloužily jako navigační body pro cestovatele a jako ukazatel přítomnosti vodního zdroje.

Posledním doplněním tohoto systému byly strážní věže, které se nalézaly na předzazeném vyšším postu s dobrou viditelností. Plnily kontrolní funkci v odlehlejších oblastech a zajišťovaly bezpečnost na karavanních stezkách.

Všechny prvky tohoto fortifikačního systému byly postaveny na strategickém místě ve stylu, který demonstruje přítomnost vojenského dohledu, čímž může případně předem zastrašit útočníky. Takže společným prvkem je demonstrace přítomnosti a nadvlády Říma na daném území.

Pokud následně tento model srovnáme se situacemi v ostatních oázách, tak jejich fortifikační systémy mají stejnou strukturu. Pouze počet fortifikačních prvků se mění v návaznosti na velikost a důležitost oázy v době římské a také v návaznosti na stav našeho poznání daných lokalit. Je logické, že nejúplnější systém se nám dochoval v největší oáze Západní pouště. V oázách o menší rozloze nebyl potřeba takový počet fortifikačních prvků. Ale i v malých oázách můžeme sledovat stejné využití odlišných prvků fortifikačního systému, kde jejich odlišné funkce ovlivňují jejich polohu a velikost. I tam se prvky doplňují a vytváří tak ucelený systém.

Díky zpracování celkové mapy lokalit v Západní poušti jsem byla schopná zachytit ucelenou síť komunikací spojující lokality v Západní poušti a doplnit tak strukturu fortifikačního systému. Z mapy je tak jasné, které fortifikace

zodpovídaly za ochranu a kontrolu daných úseků těchto spojnic. Na mapě jsem zároveň odlišně označila stezky, u kterých máme dokázáno jejich používání v době římské.

Z celkového obrazu a vzájemné polohy fortifikačních prvků a karavanních stezek je zřejmé, že pevnosti hrály důležitou roli v kontrole obchodu, přepravy a dopravy na těchto spojnicích (viz mapa 4). Je tu viditelná snaha o pokrytí co největší části obchodních cest v okolí oáz, a tím vytvoření bezpečného prostoru pro obchodní karavany.

Bezpečnost cest měla nejen velký význam pro rozkvět obchodu, ale i ekonomické posílení center v oázách Západní pouště. Expandující centra v oázách zároveň exportovala velké množství zemědělských produktů do ostatních částí provincie i do Říma. Udržení bezpečnosti zdejších obchodních spojnic bylo tedy důležité i pro dobrou ekonomickou situaci celé říše.

Zdejší spojnice také zajišťovaly dálkový obchod s oblastmi na jih a západ od hranic této provincie. Tím zabezpečovaly přísun luxusního zboží, exotických zvířat a otroků do ostatních částí provincie a dále do zbylých částí Římské říše, což bylo také důležitým aspektem pro udržení blahobytu výše postavených jednotlivců a posílení ekonomické síly říše.

Ze všech těchto důvodů je zřejmé, že vojenská, správní a ekonomická kontrola zabezpečovaná posádkami fortifikačních prvků, byla nepostradatelnou součástí ekonomického systému, který umožňoval jak rozkvět lokálních sídlišť, tak i zlepšení ekonomiky a navýšení zisků Římské říše.

Poslední problematikou naznačenou v úvodu mé práce bylo pochopení vlivu římské přítomnosti v Západní poušti a romanizace lokálních center.

Vliv římské přítomnosti v oázách je jasně zřetelný. Všechny oázy Západní pouště zaznamenaly největší rozkvět v době římské nadvlády. Bylo to zapříčiněno řadou faktorů. V tomto období se do Západní pouště dostává řada nových plodin, jako je například bavlna a olivovník, kterým se velice dobře dařilo v sušších oblastech oáz. Zároveň vzrostla poptávka po dalších zemědělských produktech, které se zde pěstovaly nebo vyráběly. Například víno z oázy Síwa bylo v římské

době velice oblíbené. Zároveň schopnost vyprodukovat velké množství obilovin byla pro Římany velice důležitá. Podpořit to mohla i občasná ložiska kamence a vápence, která se vyskytovala v některých oblastech Západní pouště.

V důsledku bylo pro Římany velice výhodné investovat do těchto oáz jak už novou výstavbou sídlištních prvků, tak vylepšením zavlažovacích systémů a zlepšením infrastruktury v okolí karavanních stezek. Všechny tyto prvky zlepšily množství produkce a usnadnily její distribuci.

Všechny tyto faktory vedly k bohatnutí oáz, zvýšení jejich populace a také to lákalo obyvatele z okolních oblastí k emigraci do těchto center. Bohatí obyvatelé si pak stavěli sídla v římském stylu, která používali jako doklad svého bohatství a vyššího postavení.

Největší římský vliv je patrný na vojenských stavbách, ale můžeme ho pozorovat i na některých detailech chrámů, které jsou sice stavěny v tradičním egyptském stylu, ale můžeme na nich zaznamenat vyobrazení římských císařů.

Vliv římské přítomnosti v Západní poušti je nepopíratelný hlavně z ekonomického a správního hlediska. Nelze popřít i určitou inspiraci římským stylem v architektuře. Ale dovolím si říct, že s termínem romanizace bych v této oblasti byla opatrnější.

Jedním z důvodů je velká svébytnost egyptské kultury a tradiční způsoby, které byly v oblasti oáz silně zakořeněné. Zároveň je etnicita obyvatel těchto oáz značně různorodá. Máme zde zastoupena berberská etnika (nejpočetněji v oáze Síwa) a emigranty z okolních území.

Dalším faktorem je složení římských jednotek, které byly do této oblasti nasazeny. Většina z nich pocházela z dalších provincií Římské říše, z okolních oblastí nebo i z egyptského obyvatelstva, které často vstupovalo do pomocných sborů. Dokonce i fortifikační prvky v této oblasti byly sice v římském stylu, ale byly upraveny a přizpůsobeny lokálním podmínkám, takže tyto struktury vystupují stranou od klasické římské vojenské architektury v tomto období.

To v konečném důsledku znamená, že zde sice byly římskými místodržiteli nastolené určité římské procesy, pravidla a systémy. Zároveň můžeme pozorovat ovlivnění architektury, ale v celkovém kontextu bych to nenazývala romanizací v této oblasti, protože obyvatelé oáz si z velké části uchovali svou velice různorodou a svébytnou kulturu a zvyky. Většina římských vzorů jak už ekonomických, tak správních zde sice byly zavedeny, ale zároveň byly také uzpůsobeny a pozměněny v návaznosti na lokální potřeby a podmínky.

Takže ve výsledku všechny kultury zastoupené v různorodém prostředí Západní pouště na sebe působily navzájem a přebíraly od sebe navzájem určité vlivy a inspirace, které pak využily k vylepšení svého dosavadního přístupu. Proto by se dalo hovořit o romanizaci z hlediska správních, organizačních a legislativních procesů. V architektuře bych viděla spíše jen určité ovlivnění římskou kulturou a přejímání některých architektonických prvků, protože i nadále vznikaly konstrukce v tradičním egyptském stylu a chrámy v době římské byly v této oblasti zasvěcené egyptským božstvům a stavěny v tradičním stylu, do kterého byly jen občas začleněny určité řecké nebo římské prvky. Z kulturního hlediska, a to především u prostých obyvatel oáz, nic nenasvědčuje plošnému přijímání římské kultury. Dotýkaly se jich pouze správní a ekonomické změny v daných oblastech.

8. Literatura

- Adkins, L.-Adkins, R. 2004: Handbook to Life in Ancient Rome. New York: Facts on File.
- Adams, C.E.P. 2007: Land transportation in Roman Egypt: a study of economics and administration in a Roman province. Oxford: Oxford University Press.
- Alston, R. 2002: The city in Roman and Byzantine Egypt. London: Routledge.
- Alston, R. 2003: Soldier and society in Roman Egypt: a social history. New York: Routledge.
- Aravecchia, N. 2018: 'Ain el-Gedida, 2006-2008 Excavations of late antique site in Egypt's Western desert. New York university press.
- Bagnall, R.S. 1977: Army and police in Roman Upper Egypt. JARCE 14: 67-86.
- Bagnall, R.S. 1985: Agricultural productivity and taxation in Later Roman Egypt. Transactions of the American Philological Association 115, 289-308.
- Bagnall, R.S. 1996: Egypt in Late Antiquity. Princeton: Princeton University Press.
- Bagnall, R.S. 2001: Archaeological work Hellenistic and Roman Egypt, 1995-2000. American Journal of Archaeology 10, 227-243.
- Bagnall, R.S. – Rathbone, D.W. 2004: Egypt from Alexander to the Early Christians: An Archaeological and Historical Guide. London: The British Museum Press.
- Bagnall, R.S. - Bülow-Jacobsen, A. – Cuvigny, H. 2001: Security and Water on Egypt's Desert Roads. New Light on the Prefect Iulius Ursus and Praesidia building under Vespasian. Journal of Roman Archaeology 14, 325-333.
- Bagnall, R.S. – Roger, S. – Davoli, P. 2011: Archaeological Work on Hellenistic and Roman Egypt, 2000-2009. AJA 115. No.1: 103-157.
- Bárta, M. a kol. 2004: Průzkum oázy El – Haiez, oáza Baharíja, sezóna 2004, in: Mlynářová, J. (ed.): PES III, 183-202.
- Bárta, M. a kol. 2009: Ostrovy zapomnění. Praha: Dokořán.
- Bard, K.A. (ed.) 2005: Encyclopaedia of the Archaeology of Ancient Egypt. London.
- Barich, B.E. 1996: Archaeology of Farafra (Western Desert, Egypt). Settlement patterns and implications for food production in the El Bahr – El Obeiyid Region. Aspects of African Archaeology, 401-409.

- Bergren, J.L. – Jones, A. 2000: Ptolemy's Geography: An Annotated Translation of the Theoretical Chapters. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Boozer, A.L. 2013: Frontiers and Borderlands in Imperial Perspective: Exploring Rome's Egyptian Frontier. *American journal of Archaeology*, Vol. 117, N.2, 275-292.
- Boozer, A.L. 2015: The Social Impact of Trade and Migration: The Western Desert in Pharaonic and Post-Pharaonic Egypt. *Oxford Handbook online*.
- Bowman, A.K. 1978: The Military occupation of Upper Egypt in the Reign of Diocletian. *BASP* 15: 25-34.
- Bowman, A.K. 1989: Egypt after the pharaohs: 332 BC – AD 642: from Alexander to the Arab Conquest. University of California Press.
- Brones, S. – Duvett, C. 2007: Le fort d'Al-Deir, oasis de Kharga: État des lieux architectural et archéologique. *Bulletin de l'IFAO* 107, 5-41.
- Brúna, V. 2007: Mapování oázy al-Héz. *Studia oecologica*, Ústí nad Labem.
- Bury, J. B. 1920: The Notitia Dignitatum. *The journal of Roman Studies* 10, 131-154.
- Campbell, D.B. 2006: Roman Legionary Fortresses 27 BC – AD 378. Ofsprey Publishing.
- Campbell, D.B. 2009: Roman Auxiliary Forts 27 BC – AD 378. Ofsprey Publishing.
- Capponi, L. 2011: Roman Egypt. London: Bristol Classical Press.
- Capponi, L. 2005: Augustan Egypt: the creation of a Roman province. New York: Routledge.
- Dospěl, M. 2010: New Texts from the Al-Hayz: A Preliminary Report. In: *Actes du 26e Congrès International de papyrology* 30, 16-21.
- Dospěl, M. - Suková, L. (ed.) 2013: Bahrija oasis: Recent research into the past of an Egyptian Oasis. Praha: Univerzita Karlova v Praze.
- Fakhry, A. 1990: Siwa oasis. Cairo: American University Cairo Press.
- Fakhry, A. 2003: Bahriyah and Farafra. Cairo: American University Cairo Press.
- Gearon, E. 2011: The Sahara. A cultural history, Oxford: Signal Books.
- Gojda, M. 2008: Military activities in Rome's frontier: The evidence of aerial archaeology. In: Salač, V. – Bemann, J. (edd.): *Mitteleuropa zur Zeit Marbods*, 1-20.

- Gojda, M. 2008: Hledání hranice v poušti: Počátky leteckého průzkumu pozůstatků Limes romanus na Předním východě a jeho průkopníci. *Kuděj* 10, 91-97.
- Hawass, Z.A – Brock, L.P. 2000: *Egyptology at the Dawn of the Twenty-first Century: Archaeology*, Káhira: The American University in Cairo Press.
- Hérodotos (přeložil J. Šonka) 1972: *Dějiny*. Praha: Odeon.
- Johnson, A. 1983: *Roman Forts*. London.
- Johnson, S. 1983: *Late Roman fortifications*. London: B T Bastford Ltd.
- Karelin, D.A. 2011: Imaging of the Late Roman Castrum. Hypothetical Computer Reconstruction of Nag al-Hagar Fortress in Egypt. *Architecture and Modern Information Technologies* 15, 1-20.
- Krejčí, K.A. 1960: *Objevení Sahary*, Praha: Naše vojsko.
- Kucera, P. 2005: al-Qasr: The Roman castrum o Dakhleh Oasis. *The Oasis papers* 6, 305-316.
- Lander, J. 1984: *Roman Stone Fortification*. BAR International series 206.
- Lewis, N. 1999: *Life in Egypt under Roman rule*. Atlanta: Scholars Press.
- Mattingly, D.J. – Hitchner, R.B. 1995: Roman Africa: An Archaeological Review. *The Journal of Roman Studies* 85, 165-213.
- Milne, J.G. 1913: *A history of Egypt under Roman rule*. London: Methuen and co. Ltd.
- Mrázek, I. 2006: *Libyjskou Saharou po velbloudích stezkách*. Brno: Moravské zemské muzeum v Brně.
- Paprocki, M. 2019: *Roads in the Desert of Roman Egypt*. Oxford: Oxbow books.
- Parvoničová, L. 2013: *Římská vojenská přítomnost v Západní poušti*. Bakalářská práce, Filozofická fakulta Karlovi Univerzity.
- Quinn, J.C. 2003: Roman Africa? Romanization? *Digressus Supplement* 1, 7-34.
- Reddé, M. 1999: Sites militaires romains de l'oasis de Kharga. *BIFAO* 99: 377-396.
- Riggs, C. (ed.) 2012: *The Oxford Handbook of Roman Egypt*. Oxford: Oxford University Press.
- Rossi, C. – Fiorillo, F. 2013: A Metrological Study of the Late Roman Fort of Umm al-Dabadib, Kharga Oasis (Egypt). *Nexus Network Journal*, vol.20, n.2, 373-391.
- Rossi, C. – Ikram, S. 2018: *North Kharga oasis survey*. London: Peeters.

- Rossi, C. – Ikram, S. 2013: Evidence of desert routes across northern Kharga (Egypt's Western Desert). Desert road archaeology in ancient Egypt and Beyond, Koln: Heinrich-Barth-Institute.
- Salman, A. B. a kol. 2010: Environmental impact and natural hazards on Kharga Oasis monumental sites, Western Desert of Egypt. Journal of African Earth Sciences 58, 341-354.
- Seeck, O. (ed.) 1876: Notitia Dignitatum. Berlin.
- Sidebotham, S. E. – Zitterkopf, R.E. 1995: Routes through the Eastern Desert of Egypt. Expedition 37, 39-52.
- Strabón (přeložil H. L. Jones) 1932: Geography of Strabo. Loeb Classical Library edition, vol. VIII, Harvard University Press.
- Šurinová, M. 2011: Římské vojenské tábory v údolí Nílu. Bakalářská práce, Filozofická fakulta Karlovi Univerzity.
- Vivian, C. 2000: The western desert of Egypt: an explorer's handbook. Káhira: AUCP.
- Worp, K.A. 1991: Observation on some military camps and place names in lower Egypt. ZPE 87: 291-295.
- Worp, K.A. 1992: Notitia Dignitatum and the geography of Egypt: Observations on Some Military Camps and Place Names in Upper Egypt. In: Proceedings of the 20th International Congress of Papyrologists. University of Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 463-470.